

**ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI**

**MAARİF SALNÂMELERİNE GÖRE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA
(1898-1903) MUSUL VİLAYETİ'NDE EĞİTİM VE EĞİTİM
KURUMLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Sabit GENÇ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE

SAMSUN, 2014

**ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI**

**MAARİF SALNÂMELERİNE GÖRE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA
(1898-1903) MUSUL VİLAYETİ'NDE EĞİTİM VE EĞİTİM
KURUMLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Sabit GENÇ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE

SAMSUN, 2014

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

/06/2014

Sabit GENÇ

TEZ KABUL VE ONAYI

Sabit GENÇ tarafından hazırlanan “Maârif Salnâmelerine Göre 20. yüzyıl Başlarında (1898-1903) Musul Vlayeti’nde Eğitim ve Eğitim Kurumları” başlıklı bu çalışma, __/__/__ tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan:

Üye :

Üye :

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

__/__/__

Enstitü Müdürü

ÖZET

Maârif Salnâmelerine Göre 20. Yüzyıl Başlarında (1898-1903) Musul
Vilayeti'nde Eğitim ve Eğitim Kurumları
Sabit GENÇ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal
Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran/2014
Danışman: Prof. Dr. Mehmet EVSİLE

Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi ve eğitim kurumları 18. yüzyılda askerî eğitim kurumlarından başlayarak değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu değişim ve dönüşüm süreci, 19. yüzyılda sivil eğitim kurumlarında içine alarak daha da hızlanmış ve kapsamı genişlemiştir. Biz de bu çalışmamızın birinci bölümünde Osmanlı eğitim sisteminde özellikle 19. yüzyılda yaşanan değişim ve dönüşüm süreci, bu süreçte yaşanan gelişmeler ve en son 20. yüzyıl başlarındaki ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimin genel durumunu, ikinci bölümünde ise Musul Vilâyeti'nde 20. yüzyıl başlarındaki(1898-1903) eğitim ve eğitim kurumlarının durumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel olarak eğitim sisteminde yaşanan değişim ve dönüşüm sürecinin Musul Vilâyeti'ndeki yansımaları üzerinde durulmuştur. Bu çalışma yapılırken Maârif Salnâmeleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Maârif Salnâmelerinden yararlanılarak 20. yüzyıl başlarında Musul Vilâyeti'ndeki Maârif teşkilâtı, her tür ve seviyedeki eğitim kurumları, kütüphaneler, azınlık ve yabancı ülkelere ait mektepler, gazeteler ve matbaalar hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, Musul, Eğitim, Salnâme, Mektep

ABSTRACT

At The Beginning Of The 20th Century

By The Education Annuals(1898-1903) In Mosul Province, Education And Training
Institutions
Sabit GENÇ

Ondokuz Mayıs University

Institute of Education Sciences, Department of Secondary Education Social Areas of
Education, June/2014 Advisor: Prof. Dr. Mehmet EVSİLE

Classical Ottoman Education System and educational institutions in the 18th century got in the process of change and transformation starting from military educational institutions. In the 19th century, this change and transformation process which also include civic education institutions had more accelerated and extended its area. And we, at the first part of our study, elaborated the change and transformation process of the Ottoman education system in the 19th century and experienced developments in this process. Lastly, general situation of the primary, secondary and higher education in the beginning of 20th century and in the second section of our study, we elaborated training and educational institutions's status in Mosul province in(1898-1903)the beginning of 20th century and the change and transformation process of Ottoman Empire's education system and its reflection on Mosul Province. While this study had been carrying out, the Education Annual used as a basic source. In the beginnings of 20th century, were given the information about educational organization, every types and level schools, libraries, educational institutions, which belong to minority and foreigny countries, newspapers and printery in Mosul Province.

Keywords: Ottoman Empire, Mosul, Education, Education Annual, School

ÖNSÖZ

Günümüze kadar Musul Vilâyetinin 20. yüzyıl başlarındaki eğitim durumu ile ilgili ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Farklı zamanlarda yapılan araştırmalarda Musul Vilâyeti ile ilgili bazı bilgiler verilmişse de üzerinde çalıştığımız dönemin eğitim durumu ayrıntılı biçimde ortaya konulamamıştır. Yüzyıllarca Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalan, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye ile siyasî anlamda yolları ayrılmış olsa bile hala çok sayıda soydaşımızın yaşadığı, kültürel bağlarımızın devam ettiği Musul Vilâyeti'nin 20. yüzyıl başlarındaki(1898-1903) eğitim durumunu ve eğitim kurumlarını ele alıp araştırmaya karar verdik.

Bu çalışmayı yapmaktaki amacımız, toplumumuzun şekillenmesinde vazgeçilmez öneme sahip olan eğitim sistemimizin ve eğitim kurumlarımızın Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine kadar hangi aşamalardan geçtiğini, bu süreçte yapılan ıslahatları, buna bağlı olarak Musul Vilâyeti'ndeki eğitim durumunu ve eğitim kurumlarını ele alıp incelemek ve bu konuda fikir vermek olmuştur.

Çalışmamızda, 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 Hicri Tarihli Maârif Salnâmeleri en önemli kaynak niteliği taşımaktadır. Maârif Salnâmelerine ilave olarak 1308, 1310 ve 1325 Hicri Tarihli Musul Vilâyet Salnâmelerinden de yararlanılmıştır. Salnâmelerin yanında dönemin eğitim sistemini ve eğitim alanında yapılan düzenlemeleri konu alan araştırma eserlerden de faydalanılmıştır.

Tez çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Eğitim Sisteminin genel durumu, eğitim kurumları ve eğitim politikaları üzerinde durularak, incelemeye çalıştığımız dönemin genel özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nin bir Vilâyeti olan Musul Vilâyeti'nin sancak ve kazâlarındaki eğitim durumu ve eğitim kurumları üzerinde durulmuştur.

Tezin ortaya çıkmasında, konu tespitinden itibaren her aşamada desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet EVSİLE'ye teşekkür ederim.

.../06/2014

Sabit GENÇ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNİN GENEL DURUMU

1.1 Dönemin Eğitim Politikaları Ve Özellikleri.....	5
1.2 Dönemin Eğitim Kurumları.....	16
1.2.1 İlköğretim Kurumları.....	16
1.2.1.1 İlköğretimde Yenilik ve Gelişmeler.....	17
1.2.1.2 Sıbyân Mektepleri.....	21
1.2.1.3 İptidâî Mektepleri.....	24
1.2.2 Ortaöğretim Kurumları.....	26
1.2.2.1 Ortaöğretimde Yenilik ve Gelişmeler.....	26
1.2.2.2 Rüşdiye Mektepleri.....	28
1.2.2.3 İdâdî Mektepleri.....	33
1.2.2.4 Sultanî Mektepleri.....	35
1.2.3. Yükseköğretim Kurumları	38
1.2.3.1 Yükseköğretimde Yenilik ve Gelişmeler.....	38
1.2.3.2 Dârülfünûn.....	40
1.2.3.3 Medreseler.....	42
1.2.3.4 Enderun.....	48

1 .2.3.5 Yüksek Okullar.....	50
1.2.4 Meslekî Eğitim.....	51
1.2.5.Azınlık ve Yabancı Ükelere Ait Okullar.....	53
1.3 Dönemin Öğretmen Yetiştirme Politikaları ve Öğretmen kaynakları.....	57

II. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA MUSUL VİLAYETİ'NİN EĞİTİM ALANINDAKİ GENEL DURUMU

2.1 Musul Vilâyeti'ndeki Maârif Teşkilâtı.....	61
2.2 Musul Vilâyeti'ndeki Eğitim Kurumları.....	66
2.2.1 İbtidâî Mektepleri.....	66
2.2.1.1 Musul Sancağı İptidâî Mektepleri.....	67
2.2.1.2 Kerkük Sancağı İptidâî Mektepleri.....	69
2.2.1.3 Süleymâniye Sancağı İptidâî Mektepleri.....	70
2.2.2 Rüşdiye Mektepleri.....	71
2.2.2.1 Musul Merkez Sancağı Rüşdiye Mektepleri	72
2.2.2.2 Kerkük Sancağı Rüşdiye Mektepleri.....	73
2.2.2.3 Süleymâniye Sancağı Rüşdiye Mektepleri.....	74
2.2.3 İdâî Mektepleri.....	76
2.2.4 Sultanî ve Dârümuallimîn Mektepleri.....	80
2.2.5. Medreseler.....	82
2.2.5.1 Musul Merkez Sancağı Medreseleri.....	83
2.2.5.2 Kerkük Sancağı Medreseleri.....	86
2.2.5.3 Süleymâniye Sancağı Medreseleri.....	89
2.2.6 Gayr-i müslim Mektepleri.....	94

2.2.6.1 Musul Sancağı Gayr-i müslim Mektepleri.....	94
2.2.6.1.1 Keldanî Mektepleri.....	94
2.2.6.1.2 Süryanî Mektepleri.....	97
2.2.6.1.3 Yakubi Mektepleri.....	99
2.2.6.1.4 Musevî Mektepleri.....	100
2.2.6.1.5 Protestan Mektepleri.....	102
2.2.6.2 Kerkük Sancağı Gayr-i müslim Mektepleri.....	103
2.2.6.2.1 Keldanî Mektepleri	103
2.2.6.2.2 Musevî Mektepleri.....	103
2.2.6.3 Süleymâniye Sancağı Gayr-i müslim Mektepleri.....	104
2.2.6.3.1 Keldanî Mektepleri.....	104
2.2.6.3.2 Musevî Mektepleri.....	105
2.2.7 Ecnebi Mektepleri.....	107
2.2.8 Kütüphaneler.....	110
2.2.8.1 Musul Merkez Sancağı Kütüphaneleri.....	111
2.2.8.2 Kerkük Sancağı Kütüphaneleri.....	113
2.2.8.3 Süleymâniye Sancağı Kütüphaneleri.....	115
2.2.9 Matbaalar.....	116
2.2.10 Gazeteler.....	118
SONUÇ.....	119
KAYNAKÇA.....	124
EKLER.....	128
ÖZGEÇMİŞ.....	139

KISALTMALAR

A.B.D.	: Amerika Birleşik Devletleri
A.Ş.	: Anonim Şirketi
a.g.e.	: Adı geçen eser
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
H.	: Hicri
İ.T.Ü.	: İstanbul Teknik Üniversitesi
M.	: Miladi
M.E.B.	: Millî Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
T.B.M.M	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
v.b.	: ve benzeri

GİRİŞ

Eğitim, kişinin zihnî, bedenî, duygusal, toplumsal yeteneklerinin, davranışlarının en uygun şekilde ya da istenilen bir doğrultuda geliştirilmesi, ona bir takım amaçlara dñnük yeni yetenekler, davranışlar, bilgiler kazândırılması yolundaki çalışmaların tümüdür¹. Diğer bir ifadeyle, insanın kendisi ya da başka biri üzerinde bilinçli olarak istenen davranış değişiklikleri yapmak üzere etkide bulunma sürecidir². Milletlerin, bilim, teknik, askerlik, sanat başta olmak üzere her alanda ilerlemesi, güçlenmesi, Dünya’da söz sahibi olması, yönetilen değil, yöneten olması ve de en önemlisi varlığını devam ettirmesi eğitim ile çok yakından ilgilidir. Düzenli bir eğitim sistemi kuramayan, çağın gereklerine ve millî çıkarlarına uygun eğitim politikaları belirleyemeyen, eğitim sistemini, eğitim kurumlarını ve eğitim politikalarını çağın gereklerine uygun şekilde düzenleyemeyen milletler, her alanda geri kalmaya, özgürlüğünü kaybetmeye mahkûm olurlar.

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminde daha önceki İslâm devletlerindeki geleneksel eğitim kurumları olan medreseleri almış, eğitim sistemini medreseleri temel alarak oluşturmuştur. Devletin hedefi, ÷lke genelinde birlik ve bütünlüğü hedef alan bir eğitim sistemi olmamış, organize ettiği eğitim faaliyetleri ile sadece Müslüman halkı hedef almış, gayr-i müslim vatandaşları dinî alanda olduğu gibi eğitim alanında da serbest bırakmıştır. İlk dönemler için çağdaş eğitim kurumları sayılabilecek medreseler, o günkü şartlarda eğitim ihtiyacına büyük ölçüde cevap vermiş, devlet ve toplum için önemli işlevler üstlenmiş, pek çok devlet adamı, memur ve din adamı yetiştirmiştir. Fakat bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanan medreselerin, yüzlerce yıl boyunca

¹ Muharrem Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 22. Baskı, Ankara, Pegem Akademi yayınları, 2012, sayfa(s.) 2.

² Remzi Öncü, **Eğitim ve Öğretim Bilimleri sözlüğü**, 1. Baskı, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı (M.E.B.) Basimevi, 2000, Cilt(C.)I, s. 391.

değişen, gelişen şartlara ayak uyduramaması hatta ayak diremesi, zamanla eğitim kurumundan çok birer sığınma yerleri, ulema çocukları için birer iş kapısı haline gelmelerine, dolayısıyla da toplumun eğitim ihtiyacına cevap veremez duruma düşmelerine yol açmıştır.

“Vakıflarda meydana gelen bozulma, hemen ona bağlı olan medreselere de yansdı. Bu yüzden, medreseler de ilim yuvası olmaktan çıkarak birer maddi menfaat yuvasına dönüştüler. Böyle olunca vakfın kurucusu tarafından kabiliyete ve bilgiye bakılmaksızın aileden, hısım ve akrabadan olan kimseler, medreselere müderris veya hoca olarak tayin edilmeye başlandı. Ayrıca medreselerde okutulacak derslerde, vakfiyelerde belirtilerek, bunların zamana göre değiştirilmesi veya yeni derslerin konulması engelleniyordu. Bu usul yüzünden, medreseler zamanla beşik ulemanın eline düştü ve her türlü yeni ve müspet düşünceye kapılarını kapadı. Artık medreseler fasit bir Dâirenin içine çekilerek kendi kendilerini yemeye ve tüketmeye başladılar. Medrese ilim yapılan yer olmaktan çıkararak ilim tarihi okutulan eskinin tekrar edildiği yer haline geldi. Nihayet, medrese ilimle yani esas görevi ile uğraşmayan her eğitim ve öğretim müessesesi gibi, siyasetle meşgul olmaya başladı ve arkasından da siyaset medreseye girdi. Bu durum medreseye muhtariyetini kaybettirdi ve onu siyasetin emrine soktu³.”

Medreseler, toplumun eğitim ihtiyacına cevap vererek katkıda bulunmak yerine zarar vermeye başlayınca Osmanlı Devlet adamları da bu durumun ortaya çıkardığı sakıncaları görerek çözüm bulmaya çalışmışlardır. Medreseyi kontrolünde tutan ulema sınıfı kendisini yenilemediği gibi yenilik taleplerini de hoş karşılamamıştır. Bu ortamda devlet adamları da ulemanın toplum üzerindeki nüfuzunu dikkate alarak, doğrudan medreseleri hedef alan bir düzenlemeden sakınmışlardır. 18. yüzyıl başlarında alınan askerî yenilgiler, Osmanlı Devlet adamlarının Avrupa karşısındaki geri kaldıklarını fark etmelerine ve ilk olarak askerî eğitim alanında yenilik girişimlerinde bulunmalarına yol açmıştır. Avrupa'dan askerî uzmanlar getirilmesi, Avrupa'daki örneklerinden esinlenilerek yeni tip askerî mektepler açılması bu dönemde gerçekleşmiştir. Askerî alan dışında medreseler yine etkinliklerini bu yüzyılda da devam ettirmişlerdir. 19. yüzyılda ilk kez II. Mahmud döneminden başlanarak ulemanın kontrolü dışında yeni bir eğitim sistemi kurulması yönünde bir irade ortaya konulmuş ve bu irade doğrultusunda ilk kez askerî amaçlı mektepler dışında sivil mektepler açılmaya başlanmıştır. Bu

³ Bayram Kodaman, **II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu (T.T.K.) basımevi, 1999, s. X.

girişimler Osmanlı Eğitim Sistemini daha da dağınık hale getirmiştir. Bir yandan ulemanın kontrolündeki medreseler, Sıbyân mektepleri; diğer yandan da yeni açılan batı tarzı mektepler, gayr-i müslim cemâatlere ait mektepler ve ecnebilerin açmış oldukları mekteplerden oluşan, dağınık, tek merkezden yönetilmeyen, farklı fikir ve düşünceleri öğreten, birlik ve beraberliği sağlamayı zorlaştıran bir eğitim sisteminin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Tanzîmât Dönemi devlet adamları, azınlık isyanlarının yoğunlaştığı, ağır siyasî ve malî bunalımların arttığı bir dönemde, Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu gerilikten kurtarmanın, dağılmayı önlemenin, batılılaşmanın eğitim alanında yapılacak reformlara bağlı olduğunu fark etmişlerdir. Bu doğrultuda modern bir eğitim sistemi kurmayı devlet politikası haline getirerek uygulamaya çalışmışlardır. Maârif Nezâreti başta olmak üzere merkezde modern bir eğitim sisteminin temellerini atmalarına, modern ortaöğretim kurumu olan idâdîlerin ilk örneklerini açmalarına, rüşdiyelerin sayısını artırma gayretlerine, 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi ile eğitim alanında izlenecek yol haritası ile eğitim sisteminin basamaklarını ve bu basamaklardaki eğitim kurumlarını belirlemelerine, eğitim kurumlarını ve teşkilâtını ülke geneline yaygınlaştırma, azınlık ve ecnebi mekteplerini kontrol altına alma çaba ve kararlılıklarına rağmen, içinde buldukları şartlar onların bu konuda tam başarılı olmalarını engellemiştir. 1839-1876 döneminde yapılan çalışmalar çelişkilerle dolu olmasına, nicelik ve nitelik yönünden yetersiz bir seviyede kalmasına, eğitimde bütünlük sağlanamamasına rağmen⁴ Meşrutiyet Döneminde yapılacak girişimlere temel oluşturması bakımından önemlidir. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'ndeki esaslar, daha sonraki çalışmalarda yol gösterici ve belirleyici olmuş uzun süre etkisini devam ettirmiştir.

Tanzîmât Döneminden 1908 yılına kadar yapılan çalışmalar dikkate alındığında, 1839-1876 Tanzîmât Dönemini eğitim alanında yapılacak yenileşme çalışmaları açısından planlama dönemi; 1876-1908 II. Abdülhamid dönemini ise bu planların uygulama dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. 1876-1908 döneminin Tanzîmât Döneminde

⁴ Kodaman, **adı geçen eser(a.g.e)**, s. XIII.

planlanan ancak gerçekleştirilemeyen pek çok çalışmanın gerçekleştiği bir dönem olduğunu söyleyebiliriz.

II. Abdülhamid döneminde, her konuda olduğu gibi eğitim alanında da merkezîyetçi ve çeşitli eğitim kurumları arasında dengeye dayanan bir siyaset izlenmiştir. Modern eğitim yerleşmiş devlet, eğitimdeki görevinin şuuruna varmıştır. Devletçe yeni mekteplere yardım yapılması, eğitim giderleri için vergi yoluyla kaynak temini, yeni mektepler yapma, öğretmen yetiştirme ve öğretmen tayini, merkez ve taşra teşkilâtının kurulması, Dârülfünûn'un açılması ve ayrıca bütün bunların Türklerin çoğunlukta olduğu yerlere, özellikle Anadolu'ya yönelik olması eğitimdeki bilinçlenmenin belirtileri olarak kabul edilebilir⁵.

Bu dönemde pek çok Vilâyete eğitim teşkilâtı kurulup yeni tip okullar açılırken Musul Vilâyeti de bu yatırımlardan kısmen payını almış, atılan adımların etkileri Musul Vilâyeti'nde de hissedilmiştir.

Bu çalışmamızda izlediğimiz yol; dönemin genel eğitim ve öğretim durumuna paralel olarak, araştırma konumuz olan Musul Vilâyeti'nin o dönemdeki eğitim ve öğretim alanındaki genel durumunu ortaya koymak olmuştur. Çalışmamızda Maârif Salnâmeleri temel alınmıştır. Öte yandan Musul Vilâyeti'nin sancak ve kazâlarındaki her tür ve derecedeki eğitim kurumlarını tespit ederek, dönemin eğitim politikalarının Musul Vilâyeti ve sancaklarında ne derecede uygulanabildiğini ortaya koymaya çalıştık. Musul Vilâyeti'ndeki eğitim kurumlarından bahsedilirken, bu eğitim kurumlarının tarihi geçmişleri üzerinde durulmamış, sadece dereceleri, mahalleri, öğrenci sayıları, öğretim kadroları, azınlık ve yabancı okullar ile ilave olarak matbaalar ve gazeteler üzerinde durulmuştur.

⁵ Kodaman, a.g.e., s. XIII.

I. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNİN GENEL DURUMU

1.1 Dönemin Eğitim Politikaları Ve Özellikleri

Osmanlılarda eğitim sistemi incelendiğinde, bütün İmparatorluk genelinde günümüzde olduğu gibi, birlik ve bütünlüğü esas alan bir eğitim sisteminin olmadığı görülür. Hatta Tanzîmât Dönemine kadar bu yönde ciddi bir arayış ve girişimde dahi bulunulmamıştır.

Eğitim, dinsel faaliyetlerden ayrı düşünülmediği için⁶ devlet, Müslüman olan vatandaşlarının eğitim gördüğü okulları sıkı şekilde kontrol ederken, bu okulların müfredatı, öğretmenlerinin yetiştirilmesi vb. konularla yakından ilgilenirken, gayr-i müslim vatandaşlarını dinî serbestliklerine paralel olarak eğitimlerinde de serbest bırakmıştır. İlk Osmanlı sultanları bilime ve bilim adamlarına saygılı, onları koruyan hükümdarlardı. “İlk sultanlar, çeşitli Türk ve İslâm ülkelerinden Osmanlı ülkesine bilgili, erdemli kimseleri getirmek için de çalışmışlardır⁷.” Osmanlı Devleti’nin ihtiyaç duyduğu ulema(din bilginleri) Fatih dönemine kadar, daha çok diğer İslâm ülkelerindeki medreselerde yetişmişlerdir. Fatih döneminde açılan medreseler ve alınan önlemler sayesinde artık öğrenim için diğer İslâm ülkelerindeki medreselere gitmeye gerek kalmamış, Osmanlı uleması ülke içinde yetişmeye başlamıştır.

Eğitim-öğretimin temel amacı dinî olmasına rağmen Fatih döneminde kısmen felsefî ve bilimsel düşünüş Osmanlı eğitim sistemine girmiş, fakat daha sonraları bu düşünceden

⁶ Akyüz, a.g.e., s. 103.

⁷ Akyüz, a.g.e., s. 61.

uzaklaşmış, müspet bilimlere ilgi ferdi ve istisnai kalmış, etkileri gelişerek devam etmemiş ya da bir kısım ulema tarafından engellenmiştir⁸.

Gayr-i müslim Osmanlı vatandaşlarının eğitimi, mensubu olduğu cemâatin açmış olduğu okullarda devlet müdahalesi ve kontrolü olmaksızın devam etmiştir. Bu mektepler, ait olduğu cemâatin ulusal kimliğinin muhafazasında ve 19. yüzyılda ulusçuluk düşüncesine dayalı iç isyanların çıkmasında etkili olmuşlardır.

1535 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlar adlî ve ticarî konuları içermesine, eğitime ilişkin her hangi bir hükmü içermemesine rağmen, Fransız elçisinin girişimleriyle Galata'daki Saint-Benoit kilisesi bünyesinde 1583 yılında bir okul açılması, Osmanlı topraklarında yabancı ülkelerce açılan okulların açılması sürecini başlatmıştır⁹. Zamanla hem sayıları artan hem de İmparatorluğun her köşesine yayılan bu okullar, sadece misyonerlik faaliyetleri ile yetinmemiş; okulları açan ülkelerin, Osmanlı topraklarına ekonomik, kültürel siyasî açılardan nüfuz etme aracı olarak faaliyet göstermişlerdir¹⁰. Bu okulların açılması, Osmanlı eğitim sistemindeki dağınkılığı artırdığı gibi uzun vadede Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü, bağımsızlığı açısından, gayr-i müslim Osmanlı vatandaşlarının açmış olduğu kontrol dışı okulların yanında en az onlar kadar belki onlardan daha zararlı olmuştur.

Kuruluşundan 18. yüzyıla kadar, Osmanlı eğitim sisteminin genel özellikleri incelendiğinde şu özellikler dikkati çekmektedir¹¹.

1- Eğitim öğretimin temel amacı dinîdir. Müsbet bilimlere ilgi ferdi ve istisnaidir.

2-Medreseler çok yaygın ve güçlü örgün eğitim kurumları haline gelmiş, toplumu derinden etkilemişlerdir.

⁸ Akyüz, **a.g.e.**, s. 61.

⁹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁰ Akyüz, **a.g.e.**, s. 105.

¹¹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 59-60.

3-Azınlık çocuklarının üst düzeyde eğitim gördükleri Enderun adı verilen bir örgün eğitim kurumu ortaya çıkmıştır.

4-İlköğretim, basit düzeyde kalmıştır. İlkokul üstü eğitim kurumlarına yalnızca erkek öğrenciler devam etmiştir.

5- Eğitim öğretim yöntemi esas olarak ezberci ve nakilcidir.

6- Eğitim öğretim her düzeyde ücretsizdir.

7- Osmanlıca denen Arapça, Türkçe, Farsça karışımı olan yapay bir dil geliştirilmştir. Aydınlarla halkın dili arasındaki uçurum derinleşmiş ve bilginin toplumda yaygınlaşması güçleşmiştir.

8-Azınlık ve yabancılara öğrenim hakkı tanınmış, fakat bu faaliyetler denetlenmediğinden devlet için siyasî ve ekonomik olumsuz sonuçları görülmüştür.

Osmanlı eğitim anlayışı ve sistemi genel özellikleri itibariyle kuruluşundan 18. yüzyıla kadar pek bir değişikliğe uğramamasına rağmen, 18. yüzyıldan itibaren başlayarak İmparatorluğun sonuna kadar devam edecek şekilde değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir.

Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldaki Avrupa devletleri ve İran'a karşı elde ettiği üstünlüğü 17. yüzyılda yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Önce yapılan savaşlar uzun sürmeye, masraflı olmaya daha sonra da (II. Viyana kuşatması sonrasındaki süreçte)hem mağlubiyetler hem de toprak kayıpları yaşanmaya başlamıştır. Önceleri kendini her konuda Avrupa'dan üstün gören, Avrupa'dan öğrenecek bir şeyi olmadığına inandığı için Avrupa devletlerinin başkentlerine elçilik dahi açmaya tenezzül etmeyen Osmanlı devleti, 18. yüzyılda Avrupa devletleri karşısında uğradığı yenilgi ve toprak kayıpları nedeniyle bu tutumunu değiştirmek zorunda kalmıştır. Avrupa devletlerinin özellikle askerlik teknolojisinde kendisini geçtiğini anlayarak bu alanda kendini yenilemek, Avrupa'nın tecrübe ve deneyimlerinden yararlanmak ihtiyacı hissetmiştir. Bu anlayış değişikliği sonucu, Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez bu dönemde Avrupa devletlerinin başkentlerinde elçilikler açmış, bu elçilikler aracılığıyla Avrupa'daki gelişmeleri takip

etmeye, onlardan yararlanmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti Avrupa'nın üstünlüğünü askerî yenilgiler nedeniyle ilk kez askerî alanda hissetmiş, yenilik çabaları da bu yüzden ilk kez askerî alanda başlamıştır. *'...Hatırlamak gerekir ki Osmanlı Devleti her şeyden önce bir askerî devletti ve askerî işleri diğer tüm girişimlerin temeli olarak kabul ediyordu...'*¹². Daha sonra diğer alanlarda da Avrupa'nın gerisinde kaldığını görünce askerî alanda başlayan yenileşme çabaları askerî alanın dışına da kaymaya idari, malî, adlî, eğitim vb. alanlara da taşmıştır.

*'1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça barış antlaşmasıyla Avrupa'nın üstünlüğü, Osmanlı Devleti'nin geriliği açıkça ortaya çıkmıştır. Bu durumu bazı devlet adamları gördüğü, kabul ettiği ve yenileşme ihtiyacını hissettiği halde, medreseden ve ulemeden her hangi bir ses ve uyanış belirtisi gelmemiştir. Üstelik yenileşmeye karşı tavır takınmışlardır. Bu yüzden yenilikçi devlet adamları modern eğitim ve öğretimi medresenin ve ulemanın etkisinin az olduğu askerî mekteplerde uygulamayı seçtiler'*¹³.

Bu askerî mektepler, laik ve modern anlamda Osmanlı eğitiminin düzenlenmesinde öncülük yapmışlardır¹⁴. Bu dönemde medreselerdeki eğitim seviyesinin kalitesizliği kabul edilse de, ağırlıklı olarak dinî eğitim veren medreselerin kaldırılması halkın ve ulemanın tepkisi nedeniyle mümkün değildi. Bu yüzden medreselere dokunulmayıp medrese dışında batıdaki örneklerinden esinlenilerek yeni tip okullar açılmaya başlanmıştır. Medreselerin yanında Batı tarzında yeni tip okullar açılması bir yandan zaten dağınık olan eğitim sistemini daha da dağınık hale getirirken, diğer yandan gençlerin farklı dünya görüşü ve düşünce yapısında yetişmelerine yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin askerî alanda Avrupa karşısında içinde düştüğü zafiyetten kurtulmak için askerî eğitim-öğretimini Avrupa devletlerinininki ile uyumlu hale getirmeye, en azından onların benzerlerini, Avrupalı uzmanlardan yararlanarak açmaya çalışmıştır. Bu yüzden ilk yenilik çalışmaları askerlik eğitimi alanında başlamıştır. I.

¹² Zahra Zakia, **"Sultan II. Mahmud'un(1808-1839) Reformları"**, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 253.

¹³ Kodaman, **a.g.e.**, s. XI.

¹⁴ İsmail Güven, **Türk Eğitim Tarihi**, 1. Baskı, Ankara, Naturel yayınları, 2010, s. 200.

Mahmud döneminde Osmanlı hizmetine girdikten sonra Humbaracı Ahmet Paşa diye bilinen Claude Alexandre Comte Dö Bonneval'in¹⁵ Humbaracı Ocağını eğitmesiyle başlamış olan bu süreç, III. Mustafa Döneminde Baron Dö Tot'un¹⁶ Tophane'yi ıslahı, 1776 yılında I. Abdülhamid'in saltanatı esnasında Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun'un açılması, III. Selim döneminde Mühendishâne-i Berri-i Hümayun'un açılması, II. Mahmud döneminde Tıbhane-i Amire ve Cerrahane-i Mamure, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye ve Mızıka-i Hümayun gibi okulların açılmasıyla gelişerek devam etmiştir. Bu askerî okullara alınan öğrencilere Sıbyân mekteplerinde verilen eğitimin çok yetersiz kalması üzerine II. Mahmud döneminde Sıbyân mekteplerinin devamı olmak üzere Rüşdiye mekteplerin, yine askerî okullara alınan öğrencilerin Rüşdiye sonrası eksik bilgilerinin tamamlanması amacıyla hazırlık sınıflarının(sonradan bu hazırlık sınıfları İdâdî adını alacaktır) açılması kararlaştırılmıştır.

II. Mahmud döneminde ilk defa askerî okulların yanında halkın eğitimi için medrese ve Sıbyân mekteplerinin dışında batı tarzında ilk ve ortaöğretim okullarının açılması gündeme gelmiş, hatta ilköğretim ilk kez zorunlu hale getirilmiştir. Rüşdiye mekteplerinin ilk örnekleri II. Mahmud döneminde faaliyete geçmiştir. II. Mahmud döneminde medrese ve Sıbyân mekteplerinde verilen eğitimin yetersiz kaldığı anlaşılmasına rağmen bunların yerine ihtiyaçlara cevap verecek bir eğitim sistemi kurulamadı. Medreseler ve Sıbyân mektepleri, II. Mahmud döneminde yine ulemanın kontrolünde bırakılmış, Batı tarzında açılan okulların ise ulema denetimine verilmemesine özen gösterilmiştir. Bu amaçla 1838 yılında kurulan Meclis-i Umûr-u Nâfia'ya verilmiştir. Aynı yıl Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kurularak Sıbyân mektepleri ve yeni açılmaya başlayan Rüşdiye mektepleri bu nezârete bağlanmıştır¹⁷.

Tanzîmât Döneminin ilk padişahı olan Abdülmecid, eğitim alanındaki sıkıntıları fark ederek 1845 yılında sadrazama eğitim ile ilgili sorunların çözümü konusunda hükümete

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, T.T.K. basımevi, 1988, C. IV, No: 2, s. 322.

¹⁶ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C. IV, No: 1, s. 342.

¹⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 6,8.

talimat vermiş, eğitim ile ilgili problemleri tespit etmek ve yapılacak çalışmaları yönlendirmek için Meclis-i Maârif-i Muvakkat (Geçici Eğitim Meclisi) adıyla bir komisyon kurdu. Bu komisyon yaptığı çalışmalar sonunda Hükümete;

-Eğitimin Batı'da olduğu gibi ilk, orta ve yükseköğretim olarak düzenlenmesi,

-Sıbyân mekteplerinin ıslahı,

-Rüşdiye okullarının programlarının halk için gerekli bilgileri verebilecek şekilde düzenlenmesi,

-Dârülfünûn (Üniversite) açılması,

-Encümen-i Daniş (Akademi) açılması,

-Eğitim işlerini organize ve nezâret etmek üzere Meclis-i Maârif-i Umûmiye(Genel Eğitim Meclisi) kurulmasını içeren bir rapor hazırlamıştır¹⁸. Bu rapor doğrultusunda hükümet, dönemin aydınlarından oluşan Meclis-i Maârif-i Umûmiye'yi kurmuştur. Bu meclis ilköğretimin mecburi ve parasız olması, ortaöğretimin de parasız olması, gecikmeksizin Dârülfünûn açılması tavsiyesinde bulundu¹⁹. Bu tavsiyelerin layıkıyla uygulanabilmesi için yeni kurulacak olan eğitim sisteminin ulemanın kontrolünde olmaması gerekiyordu. Bu ihtiyaçtan dolayı ilk ve ortaöğretime nezâret etmek üzere Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur²⁰.

Tanzîmât Döneminde 1847 yılında yayınlanan *ve Etfâlin Talim ve Tedris ve Terbiyelerin Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyân Mekâtib i Hacerleri Efendilerine İta Olunacak Talimat*²¹ ile ilköğretim alanında yapılan çalışmalar ayrıntılı olarak belirtilecektir. Yalnız II. Mahmud döneminde karar alınmasına rağmen

¹⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, T.T.K. basımevi, 1988, C. VI, s. 170.

¹⁹ Karal, **a.g.e.**, C.VI, s. 170.

²⁰ Karal, **a.g.e.**, CVI, s. 170.

²¹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 160,161.

uygulanamayan zorunlu eğitime tekrar vurgu yapması burada zikredilmeye değer. Abdülmecid döneminde, Batı tarzında açılan okullar için lüzumlu yönetmelik ve program taslaklarını hazırlamak üzere 1846 yılında Meclis-i Maârif-i Umûmiye kurulmuştur²². Meclis-i Maârif-i Umûmiye, Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin Batı tarzında açılan okulların idaresi için kurulmasına rağmen Evkaf Nezâreti'ne bağlı olarak faaliyet göstermesini sakıncalı bularak icra yetkisi olan, Evkaf Nezâreti'nden bağımsız bir nezâret kurulmasını tavsiye etmiş, bu tavsiyeler üzerine Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin yerine Evkaf Nezâreti'nden bağımsız olarak 1847 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur²³. Bu Nezâret 1857 yılında ise Maârif Nezâreti adını almıştır²⁴.

Abdülaziz döneminde 1869 yılında yayınlanan ve ilköğretim alanında yapılan ıslahâtın ilkelerini, ilköğretim kurumlarının üst öğretim kurumlarıyla irtibatını tespit eden, bu tarihe kadar perakende bir şekilde kurulmuş olan veya kurulması düşünülen okulları bir eğitim sistemi çerçevesi dâhilinde teşkilâtlandıran Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde²⁵;

1-İlköğretimin mecburi olması,

2- Eğitim kademeleri Avrupa'da olduğu gibi ilk, orta ve yüksek öğrenim olarak 3'e ayrılmış, İlköğretim okulları olarak, her mahalle ve köyde Sıbyân mekteplerinin, Sıbyân mekteplerinin devamı olarak 500 haneli kasabalarda Rüşdiye mekteplerinin açılması, ortaöğretim kurumları olarak 500 haneli kasabalarda idâdî açılması, idâdîlerin devamı olarak vilâyet merkezlerinde bugünkü liselerin karşılığı olarak Sultanîye mektepleri açılması, yükseköğretim kurumu olarak İstanbul'da Dârülfünûn adıyla bir üniversite

²² Karal, **a.g.e.**, C.VI, s. 170.

²³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 12.

²⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 16.

²⁵ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 201-202.

açılması, yine İstanbul'da bir Dârümuallimîn (Öğretmen Okulu) ve bir Dârümuallimât (Kız Öğretmen Okulu) açılması

3-Öğretim ve eğitim usûllerinin ıslahı,

4-Öğretim üyelerinin bilgi, itibar ve refahını artıracak tedbirlerin alınması,

5-Maârif merkez idaresinin tanzimi ve Vilâyetlerde şubeler açılması gibi o günün koşullarında çok ileri sayılabilecek uygulamalar başlatılmıştır.

Abdülmecit döneminde yapılan çalışmaların ışığında daha ciddi bir planlama yapılarak, eğitim sisteminin Avrupa'da olduğu gibi ilk, orta ve yükseköğretim olarak kademelendirilmîş, bu kademelere denk gelen eğitim kurumları belirlenerek nerelerde açılacağı, Maârif merkez idaresinin günün ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi ve vilâyetlere şubelerinin açılması gibi kapsamlı bir düzenleme başlatılmıştır. Bu Nizâmname ile o günkü koşullarda atılması gereken adımlar büyük bir isabetle tespit edilip uygulamaya çalışılmışsa da maddi imkânsızlıklar, yetişmiş eleman sıkıntısı istenen neticenin alınmasını engellemiştir. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi'nde Vilâyetlerde, Maârif Nezâreti'nden gelen emirleri uygulamak, Vilâyet Maârif bütçesine bütün Maârif müesseselerine nezâret ve okulları teftiş etmek, Vilâyetin Maârif durumunu ve ıslahı için yapılması gereken işleri rapor halinde nezârete bildirmek olan²⁶ Meclis-i Maâriflerin kurulması, başkanlığına da bir Maârif müdürünün atanması kararlaştırılmış olmasına rağmen Abdülaziz döneminde bu konuda fazla ilerleme kaydedilememiştir. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerini içine alan, Tanzîmât Dönemi(1839-1876) eğitiminin genel özellikleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir²⁷.

1-Eğitimin geliştirilmesi devleti felakete gidişten kurtaracak bir yol olarak görülmüştür.

2-Eğitim bir bilim olarak görülmeye başlanmış ve eğitim bilimi kitapları yazılmaya başlanmıştır.

²⁶ Kodaman, a.g.e., s. 23.

²⁷ Akyüz, a.g.e., s. 157-159.

3-Medrese dışında örgün eğitimde ilk, orta ve yüksek şeklinde bir derecelmeye gidilmîş, kâğıt üzerinde de olsa önemli düzenlemeler düşünülmüştür. Örgün eğitimin kurulup geliştirilmesi, mantıki bir sıra izlememiş, ilköğretime hemen hemen hiç el atılmadan orta ve yükseköğretimde düzenlemelere gidilmiştir. Medreselerin geliştirilmesi yoluna gidilmemiştir.

4-Çocuğa ve eğitime bakışta geleneksel yaklaşımlar değişmeye, çağdaş ve bilimsel görüşler yerleşmeye başlamıştır.

5-Öğretim kurumlarında birlik olmadığından, çok farklı bilgi, düşünce, ideal ve dünya görüşüne sahip insanlar yetişmiştir. Bu zıtlıkların toplumda olumsuz sonuçları görülmüştür.

6-Azınlık ve yabancı okular büyük gelişme göstermiş, devlet için tehlike haline gelmeye başlamışlardır.

7-Çeşitli dil, din ve kültürlerden oluşan ülke insanlarını bir arada tutmak amacıyla Osmanlılık ideali ortaya çıkmış ve bir Osmanlı insanı tipi meydana getirmek için eğitimden yararlanılmaya çalışılmıştır.

8-Medrese dışındaki okullarda Türkçe öğretim dili olarak benimsenmiştir.

9-Meslekî ve teknik eğitimin temelleri atılmış, ilk kez öğretmen yetiştiren meslek okulları açılmıştır.

10-İlk kez kızlar için orta dereceli okullar açılmış, kızların ve kadınların eğitilmesinin önemi daha iyi anlaşılmıştır.

Tanzîmât dönemi, eğitimin öneminin anlaşılmasına, bu yönde samimi olarak modern bir eğitim sistemi kurulması yönünde girişimler olmasına rağmen, içinde bulunulan siyasî ve ekonomik şartların elverişsizliği, yetişmiş eleman sıkıntısı gibi nedenler, ulaşılmak istenen hedeflerin gerçekleştirilmesine imkân vermemiştir. Bu dönem ilk ve ortaöğretim hatta yükseköğretim için nazari alanda önemli kararlar, uygulamada ise başlangıç veya

çocukluk devri gözüyle bakılabilir²⁸. 1856 yılından 1876 yılına kadarki 20 yıllık süre, reformlar için başlangıç ve intikal devresi olmuştur²⁹.

1876 Kanûn-u Esasî'sinde 15 madde ile öğretimin serbestliği, 16. madde ile de din öğretimi dışında halkın eğitimi-öğretiminde birliğin sağlanması yolunda tedbirler alınması anayasa kapsamına alınmıştır. 16. madde ile Meşrutiyet taraftarları Meşrutiyet idaresini benimsemiş, onun ülküsüne sadık gençler yetiştirilmesini hedeflemişlerdir³⁰. 1876 Kanûn-u Esasî'si'nin ilanı üzerine açılan Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçilen ve vilâyetlerden gelen mebuslar, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde vilâyetlerindeki medreselerin ve Sıbyân mekteplerinin eğitim seviyesinin düşüklüğünden, ulemanın bilgisizliğinden, suistimallerinden, Batı tarzında açılan okullara duyulan ihtiyaç ve bu okulların sayısının azlığından, Dârülfünûn'a duyulan ihtiyaçtan bahsederek eğitim ile ilgili problemleri meclis gündemine taşıyarak Osmanlı Devleti'nin eğitim alanındaki geriliğini bütün yönleriyle dile getirmişlerdir. Bu haklı eleştiri ve şikayetler üzerine II. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Sait Paşa ilki 1878, ikincisi 1879 ve üçüncüsü de 1881 yılında olmak üzere ülkede eğitim alanındaki sıkıntılar, bu sıkıntıların aşılabilmesi için eğitim kademelerinde (İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim) yapılması gerekenler ve Maârif Nezâretinin idari yapılanmasında atılması gereken adımları kapsayan raporlar hazırlayarak Padişaha sunmuştur³¹.

Padişahın bu raporları tamamen uyguladığı söylenemez, ancak II. Abdülhamid döneminde ilköğretim, Ortaöğretim ve yükseköğretim alanında açılan okullara, Maârif Nezâreti'nin taşra teşkilâtında yapılan düzenlemelere bakıldığında tamamen kayıtsız kaldığı da söylenemez. Abdülaziz döneminde başlatılmış olan çalışmalar, Sait Paşanın raporları doğrultusunda devam ettirilmıştır. II. Abdülhamid döneminde Maârif Nezâreti'nin merkez teşkilâtı genişletilmiş, idâdîler Mekâtib-i İdâdîye Dâiresi'ne,

²⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 163.

²⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 164.

³⁰ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 379, 380.

³¹ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 385.

rüşdiyeler Mekâtib-i Rüşdiye Dâiresine ve İptidâiyeler Mekâtib-i İptidâiye Dâiresi'ne bağlanmışlardır. 20. yüzyıl başlarında Maârif Nezâreti Nâzır, Meclis-i Kebir-i Maârif, Muhasebeci, Mektupçu, Teftiş ve Muayene heyeti, Mekâtib-i İdâdiye İdaresi, Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi, Mekâtib-i Gayr-i müslim ve Ecnebiye Genel Müfettişliği, Kütüb-ü Dinîye ve Şeriye-i Tedkik Heyeti, Mekâtib-i İptidâiye İdaresi ve Evrak Müdürlüğü birimlerinden oluşmaktaydı³². Yine bu dönemde Maârif teşkilâtının vilâyetlerindeki uzantısı olan Maârif idareleri ve Maârif meclislerinin yaygınlaşması sağlanmıştır. 1892 yılında 25 vilâyette, 1898 yılında ise Hicaz eyaleti hariç bütün vilâyetlerde Maârif idarelerinin kurulması tamamlanmıştır³³. Bu dönemde ilköğretim ve ortaöğretimde okulların yaygınlaştırılmasına özen gösterilmıştır. Nitekim ‘‘Rüşdiyeler 250 den 600’e, idâdiler 5’ten 104’e, Dârülmualimînler 4’ten 32’ye çıkarılmıştır. 1876’da sayıları 200 olan İptidâî Mekteplerine 4000-5000 civarında yenilerin eklendiği gibi, 10.000’e yakın Sıbyân Mektepi Usûl-ü Cedîde tahvil edilmiştir³⁴.’’ Bu dönemde Eğitim hizmetlerinin halka götürülmesi ve yaygınlaştırılmasında Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelere öncelik verilmiştir³⁵.

II. Abdülhamid dönemi, Tanzîmât Döneminden intikal eden reformların, iyi veya kötü sonuçları ile birlikte uygulama devresi olarak kabul edilebilir³⁶. Bu dönem eğitiminin genel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz³⁷.

1-Genel eğitimde ve okulların yaygınlaşmasında önemli aşamalar kaydedilmiştir.

2-Birçok meslek ve sanat okulu açılmıştır.

³² 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, Matbaa-ı Amire, İstanbul, H.1321(M.1903), s. 31

³³ Kodaman, a.g.e., s. 40.

³⁴ Kodaman a.g.e., s.164.

³⁵ Güray Kırpık ve diğerleri, **Türk Eğitim Tarihi**, 1. Baskı, Ankara, Otorite Yayınları, 2012, s. 215.

³⁶ Kodaman, a.g.e., s. 164.

³⁷ Akyüz, a.g.e., s. 225, 226.

3-Türk, azınlık ve yabancı özel öğretim büyük gelişme göstermiştir. Ancak azınlık ve yabancı okulların denetlenememesi çok önemli sıkıntıları da beraberinde getirmiştir.

4-Rüşdiye ve idâdîlerin yaygınlaştırılmasına önem verilmiş, ancak özellikle parasal kaynak yetersizliği nedeniyle ilköğretimde aynı özen gösterilmemiştir.

5-Ortaöğretim(Rüşdiye)düzeyinde kızların eğitiminde gelişmeler sağlanmıştır.

6-Nicelik bakımından gözlenen başarılar eğitimin niteliğini yükseltmek gibi bir amaçla beraber yürütülmemiştir. Azınlık ve yabancı okullar hariç, okullar, öğretmenler, programlar, kitaplar, basın sıkı şekilde denetim altına alınmış ve yeni düşünceler engellenmeye çalışılmıştır.

7-Bu dönemde Osmanlılık idealine bağlı, dindar, itaatkâr, padişaha sadık insanlar yetiştirilmeye özen gösterilmmiştir.

8-Programlardan hayata dönük ve bazı başka dersler çıkarılarak din ve ahlâk derslerinin saatleri artırılmıştır.

9-İlk kez Salnâme-i Maârif-i Umûmiye adıyla ülke çapında önemli eğitim, öğretim yıllıkları yayınlanmıştır.

Tanzîmât Dönemi ile karşılaştırıldığında, eğitim alanında Tanzîmât Döneminde başarısız olan pek çok şeyin II. Abdülhamid döneminde başarılı olduğu bir gerçektir. Ancak dönemin siyasî, ekonomik ve sosyal durumu, eğitim alanında ulaşılmak istenen pek çok hedefinde gerçekleştirilememesine yol açmıştır. Eğitim alanında, öğretmen yetersizliği, mekteplerin eğitim kalitesinin yükseltilmesi, fizikî altyapı sorunları gibi çözülemeyen sorunlar sonraki dönemlere intikal etmiş, Cumhuriyet Döneminde bile uzun yıllar bu sorunların çözümü ile uğraşılacak durumda kalmıştır.

1.2 Dönemin Eğitim Kurumları

1.2.1 İlköğretim Kurumları

1.2.1.1 İlköğretimde Yenilik ve Gelişmeler

Osmanlılarda Tanzîmât Döneminde İptidâî Mekteplerinin açılmasına kadar ilk eğitim ve öğretim Sıbyân mekteplerinde verilmekteydi. Devam mecburiyeti olmayan Sıbyân mektepleri, İmparatorluğun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde halkın ihtiyaçlarına cevap verebilmesine rağmen, değişen gelişen şartlara ayak uyduramamış, zamanla halkın ilköğretim ihtiyacına cevap vermekten uzaklaşmış, ıslaha muhtaç duruma düşmüşlerdir. II. Mahmud döneminden itibaren, Sıbyân Mekteplerinin ıslahı yönündeki ilk girişimler başlatılmış, Tanzîmât ve Meşrutiyet Dönemlerinde de devam etmiştir.

II. Mahmud döneminde 1824 yılında yayınlanan “**Talim-i Sıbyân**” hakkında bir fermanla İstanbul’da Sıbyân mekteplerine devam zorunlu hale getirilmîştir³⁸. 1838 yılında **Meclis-i Umûru-u Nâfia**’nın ilköğretim hakkında hazırladığı raporun padişah tarafından onaylanması ile Sıbyân mekteplerinin, eski durumları korunarak çeki düzen verilmeye çalışılmış; ancak köklü bir değişiklik yapılmasına cesaret edilememiş, dolayısıyla da Sıbyân mekteplerinin ıslahı yönündeki adımlar başarılı olamamıştır.³⁹

Tanzîmât Döneminde 1847 yılında yayınlanan *ve Eftâlin Talim ve Tedris ve Terbiyelerin Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyân Mekâtib-i Haceri Efendilerine İta Olunacak Talimat* ile Sıbyân mekteplerinde okumanın yanında yazınında öğretilmesi Sıbyân mekteplerinin amaçları arasına alınmış, 7 yaşını bitirenlerin bu okullara devam zorunluluğu getirilmîş, okulun süresinin 4 yıl olduğunu belirlemiş, Sıbyân mekteplerinin üzerine 2 yıl olan Rüşdiye mekteplerini de zorunlu öğretim kapsamına alarak zorunlu öğretimi 6 yıla çıkarmıştır⁴⁰. Dönemine göre çok ileri bir adım olmasına rağmen hedeflenen zorunlu eğitimin gerçekleşmesi o günkü koşullarda mümkün olmamıştır.

³⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 58.

³⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 59-60.

⁴⁰ Akyüz, **a.g.e.**, s. 161.

Abdülaziz döneminde yayınlanan 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesinde ise Sıbyân mektepleri ile ilgili olarak; her mahalle veya köyde icabına göre bir iki Sıbyân mektebinin bulunması, tahsil sürelerinin 4 yıl olması, 6-10 yaş arası erkek ve 7-11 yaş arası kızlar için devam mecburiyetinin olması, bir mahalle veya köyde iki Sıbyân mektebi varsa birisinin kızlara, diğerinin erkeklere tahsis edilmesi, hocalarının Osmanlı tebaasından ve Dârümuallimîn mezunu olması, mekteplerin inşa, tamir ve diğer masraflarıyla hocalarının maaşlarının köy ve mahalle halkı tarafından karşılanması, mekteplerde usûlü cedîde üzere, Elifba, Kuran-ı Kerim, Tecvid, Ahlâka müteallık resail, İlm-i hal, Yazı talimi, Fenn-i hesap, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Malûmat-ı Nâfia derslerinin okutulması kararlaştırılmıştır⁴¹.

Nizâmnâme ile her mahalle ve köye Sıbyân mektebi açılması fikri ilköğretimin ülke geneline yaygınlaştırılmasının benimsenmesi açısından önemli bir gelişme olmasına rağmen, mekteplerin masraflarının köy ve mahalle halkı tarafından karşılanmasının istenmesi, devletin bu konuda kaynak sağlamaması mekteplerin sayısındaki artışı ve ülke geneline yayılması zorlaşmıştır. Mekteplere Dârümuallimîn mezunlarının hoca olarak kabulü ilke olarak benimsenmesine rağmen yeterli sayıda Dârümuallimîn mezunu bulmak ta o günkü koşullarda pek mümkün olmadığından istenen vasıfta yeterli öğretmen bulmakta da sıkıntı yaşanmıştır. Nizâmnâme ilköğretimin yaygınlaşması için maddî ve manevî imkân ve vasıtalara gereken önemi vermediğinden, değeri nazari alanda kalmış ve tatbikat sahası sınırlı kalmıştır⁴².

Osmanlı Devleti 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi sonrası, ilköğretim alanında, tereddütlü de olsa bir yandan yapılacak yenilikleri kolayca uygulamak için Sıbyân mektepleri dışında İptidâî mektepleri açmak, diğer yandan da mevcut Sıbyân mekteplerini muhafazakâr zümrelerin dikkatini çekmeden usûl-ü cedît üzere ders veren mektepler haline getirmeye dönük bir siyaset izlemiştir⁴³. Bu siyaset doğrultusunda ilk

⁴¹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 63-64.

⁴² Kodaman, **a.g.e.**, s.64.

⁴³ Kodaman, **a.g.e.**, s.67.

İptidâî mektebi 1872 yılında açılmış, daha sonra yavaş da olsa İptidâî mekteplerinin sayısı artmaya başlamıştır. Sıbyân mekteplerinin dışında İptidâî mekteplerinin açılması kaçınılmaz olarak ilköğretimde ikili bir durumu ortaya çıkarmıştır. Devlet bu ikili sistemi sona erdirmek için bir İptidâî mekteplerine önem verip sayılarını artırırken diğer yandan da Sıbyân mekteplerini usûl-ü cedîd üzere eğitim veren mektepler haline getirmeye çalışmıştır. Bu siyasetin sonucu olarak usûl-ü cedîde mekteplerinin sayısı 1892-1893 yıllarında ülke genelinde 3057'ye⁴⁴ ulaşmıştır.

1876 Kanûn-u Esasîsi'nin ''*Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i Maârifin birinci mertebesi mecburî olacak ve bunun derecât ve teferruâtı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır*'' şeklindeki 114. Maddesi⁴⁵ ile ilköğretim zorunluluğuna vurgu yapılmıştır. İlköğretimin zorunluluğunun anayasa maddesi halinde ifade edilmîş olması, dönemin yöneticilerinin ilköğretimin önemini anladıklarını ve özel bir önem verdiklerini göstermektedir. İlköğretime yönelik olumlu yaklaşımının sonucu olarak, 1879 yılında Maârif Nezâreti bünyesinde **Mekâtib-i Sıbyân Dâiresi** kurulmuş, ilköğretim müesseselerinin İmparatorluk genelinde yayılması için taşra Maârif teşkilâtları kurularak ilkokullarla ilgili islahâtın yürütülmesi bunlara bırakılmış, ayrıca İstanbul'dan gönderilen ilköğretim müfettişleri(*Mekâtib-i İptidâîye müfettişi*) ve taşradaki müfettişleri ile bunların çalışmaları yakından takip edilmiştir⁴⁶.

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin ilköğretim alanındaki siyasetini şu şekilde özetlemek mümkündür⁴⁷.

1-İlköğretimde İptidâî mekteplerinin açılması sonrasında ortaya çıkan Sıbyân mektebi-İptidâî mektebi şeklindeki ikili sistemi İptidâî mekteplerinin sayısını artırmak, Sıbyân

⁴⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 86(Bu tablo aynen 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesinin 1256, 1257 ve 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nin 1496. Sahifesinde de verilmîştir.)

⁴⁵ Suna Kili- A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**(Sened-i İttifaktan Günümüze), 1. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985, s. 43.

⁴⁶ Kodaman, **a.g.e.**, s. 67.

⁴⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 69, 70.

mekteplerini de usûl-ü cedîde üzere eğitim veren yerler haline getirerek ortadan kaldırmak.

2-Müslüman halkın ilköğretim ıslahâtına iştirak ettirilmesi, maddi yönden yardımda bulunmasını sağlamak.

3-İlkokulların yaptırılması, cehaletin kaldırılması ve genel Maârif hizmetlerinin halka götürülmesi hususunda Müslüman nüfusun çok olduğu bölgelere ağırlık verilmesi.

4-Kazâ ve kasabalarda yaptırılacak İptidâî mekteplerinin binalarının büyük olması ve buralarda gayr-i müslim çocuklarının da eğitilmesi, yoluyla çeşitli din, mezhep ve ırka mensup ilkokul çağındaki çocuklara Osmanlılık duygu ve düşüncesini aşılama.

5-İlkokullardaki öğretmen ihtiyacını karşılayabilmek için Dârümuallimîn Mekteplerinin sayısının artırılması, zorunlu hallerde kısa süreli kurslar açılması.

Yirminci yüzyıl başlarında ilköğretim alanında Tanzîmât Dönemi ile kıyaslandığında çok önemli gelişmeler olduğunu söylemek mümkündür. 1846 yılında İmparatorluk genelindeki okuryazar oranı yaklaşık ancak yüzde 5 civarında iken⁴⁸, 1894-1895 yıllarında yüzde 54'e ulaşması⁴⁹ bu dönemde ilköğretim alanında kat edilen mesafeyi göstermesi bakımından önemlidir.

II. Abdülhamid döneminde ilköğretimin ıslahı ve yayılması konusunda ısrarla durulmuş ve bunun sonucu olarak, 1877 yılında sayıları 200'ü geçmeyen usûl-ü cedîde mekteplerinin sayısı 1892-1893 yıllarında 3057'ye, İmparatorluk genelindeki usûl-ü atîka ve usûl-ü cedîde mekteplerinin toplam sayısı da 21.995'e ulaşmıştır⁵⁰. Bu sayı 1900 yılında ise 29.130'a ve bu mekteplerde okuyan öğrenci sayısı ise 899.932'ye

⁴⁸ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Nilüfer EPÇELİ(Çeviren), İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2009, C. V, s. 357.

⁴⁹ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu(1830-1914)**, 1. Baskı, Ankara, Timaş Yayınları, 2010, s. 449.

⁵⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 86.

ulaşmıştır⁵¹. 1908 yılına kadar sadece Anadolu'daki ilkokul sayısı 14.000'e ve bunlara devam eden öğrenci sayısı ise 175.000'e ulaşmıştır⁵². Ancak bu olumlu gelişmelere rağmen İmparatorluğun ilköğretim ile ilgili problemlerini tamamen çözüldüğünü söylemekte mümkün değildir. Dönemin yöneticilerin samimiyetle ilköğretimdeki sorunların çözümü yönündeki çabalarına rağmen, dönemin siyasî ve askerî durumu, maddi imkânsızlıklar, yetişmiş eleman sıkıntısı, köy ve kasabaların dağınıklığı, ulaşım ve iletişim imkânlarının kısıtlı olması, halkın cehalet içinde oluşu ve yapılmak istenen ıslahâtlara yeterince destek olmaması, Avrupa devletlerinin baskısı ve azınlıklar lehine müdahaleleri gibi olumsuzluklar ilköğretim alanındaki sorunların tamamen çözümlenmesini engellemiştir. 1901 yılı resmi verilerine göre Vilâyetlerde ve bağımsız sancaklardaki tahsildeki talebelerin genel nüfusa oranının 174,8/1000 ile 2,99/1000 arasında değiştiği anlaşılmaktadır⁵³.

1.2.1.2 Sıbyân Mektepleri

Vakfiyelerde mektep hane, dar'üt talim, mektep gibi isimlerle bahsedilen bu okullar halk arasında **mahalle mektebi** ya da **Sıbyân mektebi** ismiyle bilinirdi. Genellikle camilerin hemen yanında veya caminin bir bölümünde faaliyet gösteren bu okullara her köy ya da mahallede rastlamak mümkündü. Bu okullar maddi durumu iyi olan kişiler tarafından açılır ve masrafları vakıf sistemi ile karşılanırdı. 5-6 yaşına gelen kız ve erkek öğrenciler kaydolar, 3 ya da 4 yıl süreyle öğrenim görürlerdi. Bu okullarda öğrencilere Elifba, Kur'an, İlm-i hal, Tecvid, Türkçe, Ahlâk risaleleri, Türkçe ve Hat(yazı) dersleri okutulurdu⁵⁴. Devam zorunluluğu olmayan bu okullarda öğrenciler, yerde öğretmenin karşısına oturarak rahleler üzerine kitaplarını koymak suretiyle ders

⁵¹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 79.

⁵² Kodaman, **a.g.e.**, s. 85.

⁵³ **1319 Maârif Salnâmesi**, Matbaa-ı Amire, İstanbul, Hicri(H.)1319(Miladi(M.)1901) s. 987.

⁵⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 57.

işlerdi. Bu okullarda dayak, eğitimin en önemli aracı olarak görülür; zaman zaman hoca, çocukları falaka, tokat ya da değnekle döverdi⁵⁵. Sıbyân mektebinde ders verenler, medreselerde biraz okumuş veya kendisi okuma yazma öğrenmiş kişiler olup genellikle de mektebin hemen yanındaki caminin imamı idi. Fatih döneminde genel medreselerde eğitim gören öğrencilerden farklı olarak, Eyüp ve Ayasofya Medreselerinde Sıbyân mektebi muallimi olacaklar için farklı bir program hazırlanmış, bu programda Adab-ı Muhasebe ve Usûl-ü Tedris(Tartışma Kuralları ve Öğretim Yöntemi) adlı derse yer verirken, küçük yaştaki çocuklara fıkıh öğretilmeyeceğini de düşünülerek fıkıh dersi çıkarılmıştır⁵⁶. Fatih Sultan Mehmet'in, çocukları eğitecek kişileri vasıflı ve pedagojik anlamda donanımlı hale getirmek amacıyla atmış olduğu bu adımın onun ölümünden sonra terkedildiği anlaşılmaktadır.

Sıbyân mekteplerini bitiren erkek öğrenciler, ya medreselere devam ederek öğrenimlerini devam ettirir ya da mevcut bilgilerle hayata atılırlardı. Kız öğrencilerin ise böyle bir tercih şansı olmayıp Sıbyân mektebinin sonunda öğrenim hayatları sona ererdi.

İlköğretimde Sıbyân mekteplerinin dışında bir kurumun olmaması, Sıbyân mekteplerinde ise programın basit ve yetersiz olmasından dolayı ilköğretim düzeyinde verilen eğitim çok basit düzeyde kalmıştır. 19. yüzyılda ilköğretim alanında yapılan reform çalışmalarına kadar çok basit bir düzeyde kalmaya da devam etmiştir. II. Mahmud dönemine kadar Sıbyân mektepleri çok basit bir program uygulamasına rağmen mecburi değildi. İlk kez tam olarak uygulanmasa da yukarıda da belirtildiği gibi II. Mahmud döneminde 1824 yılında yayınlanan bir fermanla ülke genelinde zorunlu olması kararlaştırılmıştır.

Padişah Abdülmecid döneminde Sıbyân mekteplerinin ıslahı gündeme gelmiş ise de ülkenin her tarafına yayılmış olan bu mektepleri, Müslüman halkın dinî hassasiyeti, ulema ve medreselerin tepki göstermeleri İhtimali ve maddi yetersizlikler nedeniyle

⁵⁵ Akyüz, a.g.e., s. 90

⁵⁶ Akyüz, a.g.e., s. 92

toptan ıslahı mümkün olmamıştır. Ancak, dönemin hükümetleri içinde buldukları hassas durumu göz önünde bulundurarak, halkın ve ulemanın tepkisini çekmemek için mekteplerde verilen dinî eğitimi ihmal etmeden bu mekteplerin aşamalı olarak ıslahı yolunu tercih etmiştir. Alınan karara göre bu mekteplerde din eğitimi ihmal edilmeden usulü cedîde programı uygulanacaktı⁵⁷.

Sıbyân mekteplerinin eğitim seviyesi düşük olmasına rağmen İmparatorluğun her tarafına yayıldığı anlaşılmaktadır. Padişah Abdülaziz'in saltanatının ilk yıllarında İmparatorluk genelinde 12509 adet Sıbyân mektebi bulunmakta olup bu mekteplerde 524770 adet öğrenci eğitim görmekteydi⁵⁸.

Osmanlı devlet adamları 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesinden sonra Sıbyân mektepleri dışında İptidâî mektepleri açma, mevcut Sıbyân mekteplerini de usul-ü cedît üzere ders veren bir duruma getirmeye çalışmıştır⁵⁹. İptidâîye mekteplerinin ilk numûnesi 1872 yılında *İptidâî Numûne Mektebi* adıyla Nuri Osmanîye Camii yanında açılmış ve eğitime başlamıştır⁶⁰. Dinî eğitimi aksatmamak kaydıyla usul-ü cedîde programlarının uygulanmaya çalışıldığı Sıbyân mekteplerinin yanında İptidâî mekteplerinin açılmaya başlanması, ilköğretimde görünüşte *Sıbyân mektebi* ve *İptidâî Mektebi*, temelde ise *usul-ü atîka* ve *usul-ü cedîde* olarak ikili bir sistemin ortaya çıkmasına yol açmış, devlette zamanla bu ikiliği ortadan kaldırmak için ağırlıklı olarak İptidâî mekteplerine önem vermiş, yavaş yavaş Sıbyân mektepleri de usul-ü cedît programlarını uygulamaya başlamışlardır. 1909'a kadar pek çok mektep yeni usul öğretilimi uygular hale geldi⁶¹.

⁵⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 68.

⁵⁸ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 194, 195.

⁵⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 67.

⁶⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 71.

⁶¹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 68, 69.

20. yüzyıl başlarında hem Sıbyân mekteplilerinin yani usûl-ü atfika programı uygulayan mekteplerin, hem de usûl-ü cedid programı uygulayan mekteplerin sayısı artmaya başlamıştır. Bu politikaların sonucu olarak usûl-ü atfika mekteplerinin sayısı 1892-1893 yıllarında vilâyetler genelinde 18938'e, usûl-ü cedîde mekteplerinin sayısı ise 3057'ye toplamda her iki mektep türünün sayısı ise 21995'e ulaşmıştır⁶². Bu sayı 1894-95 yılında 26546'ya, 1900 yılına gelindiğinde 29130'a ulaşmıştır⁶³.

1.2.1.3 İptidâî Mektepleri

İptidâî mektebi ismiyle bilinen mekteplerin açılması Tanzîmât Döneminde gündeme gelmiştir. İptidâînin kelime anlamı "ilk" başlangıç olup, Sıbyân mekteplerindeki geleneksel öğretim metotları dışında yeniden düzenlenecek mekteplere, özellikle elifbanın okunması hususunda yeni bir usulün tatbik edildiği mekteplere verilmiş bir isimdir⁶⁴. Çağdaşlaşma yönündeki ümitlerini Rüşdiyelere bağlayan Tanzîmâtçılar, bir yandan Sıbyân mekteplerinin Rüşdiyelere iyi talebe yetiştirecek seviyeye getirilmesini ve aynı zamanda İptidâî adıyla yeni ilkokulların açılmasını zaruri görmüşlerdir⁶⁵. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi İptidâîye mekteplerinin ilk numûnesinin "İptidâî Numûne Mektebi" adıyla 1872 yılında açılabilmiş olması, bu dönemde İptidâî mekteplerinin açılması, sayılarının artırılması, ülke geneline yaygınlaştırılması konusunda fazla ilerleme sağlanamadığını göstermektedir. Sıbyân mektepleri ile ilgili bölümde de dile getirildiği gibi, ilköğretim alanında Sıbyân mekteplerinin yanında İptidâî mekteplerinin açılması, ikili bir sistemin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Devlet bu ikiliği ortadan kaldırmak için bir yandan İptidâî mekteplerinin sayısını artırırken ve bu okullara daha

⁶² Kodaman, **a.g.e.**, s. 86(Bu tablo aynen 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesinin 1256, 1257 ve 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nin 1496.Sahifesinde de verilmiştir.)

⁶³ Kırpık ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 210.

⁶⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 64.

⁶⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 66.

fazla önem verirken diğere yandan da Sıbyân mekteplerini usûl-ü cedît üzere eğitim verir hale getirmeye özen göstermiştir.

İptidâî mekteplerinin sayısının artıp köy ve kasabalara kadar yaygınlaşmaya başladığı ilk dönemlerde, hepsinde aynı programın uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Mesela 1891 yılında İptidâî mekteplerinin programı üzerinde değişiklik yapılırken, İstanbul ile birlikte taşra şehir ve kasabalarındaki İptidâî mekteplerinin programı aynı şekilde düzenlenmiş, köy ilkokullarının programı şehirdekilerden ayrı tutulmuş ve ona göre ders programı hazırlanmıştır⁶⁶.

20. yüzyıl başlarındaki düzenlemelere göre İstanbul ile kasaba ilkokullarında okutulan dersler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir⁶⁷.

<u>DERSLER</u>	<u>I.YIL (Haftada)</u>	<u>II.YIL (Haftada)</u>	<u>III.YIL (Haftada)</u>
Elifba	24	-	-
Kur'an-ı Kerim	6	6	6
Tecvid	-	1	2
İlm-i Hal	-	2	2
İmlâ	8	5	4
Kıraat	8	5	4
Sarf-ı Osmanî	-	1	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-ü Hat	1	2	2

1904 yılında II. Abdülhamid dönemi Maârif Nâzırı Haşim Paşanın çabalarıyla İmparatorluk genelindeki tüm İptidâî mektepleri için ortak bir ders programı hazırlanmıştır. Bu programa göre tüm İptidâî okullarında okutulacak dersler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir⁶⁸.

<u>1.Sınıf dersleri</u>	<u>2.Sınıf dersleri</u>	<u>3.Sınıf dersleri</u>
Elifba	Kuran-ı Kerim	Kuran-ı Kerim
Kıraat	İlm-i Hal	Tecvid
Eczâ-yı Şerife	Kıraat	İlm-i Hal
Yazı	Hesap	Kavâid ve İmlâ

⁶⁶ Kodaman, a.g.e., s. 88.

⁶⁷ 1316 Tarihli Maârif Salnâmesi, Matbaa-ı Amire, İstanbul, H.1316(M.1898), s. 338.

⁶⁸ Akyüz, a.g.e., s. 228.

İptidâî mekteplerinin açılış kararı Tanzîmât Döneminde alınmasına rağmen, sayılarının artması, İmparatorluk geneline yayılması II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. İki 1872 yılında “İptidâî Numûne Mektebi” adıyla açılabilmiş olan İptidâî mekteplerinin İmparatorluk genelinde sayısı, 1905-1906 ders yılında 7313’ü resmi, 3034’ü de özel olmak üzere 10347’ye ulaşmıştır⁶⁹.

1.2.2 Ortaöğretim Kurumları

1.2.2.1 Ortaöğretimde Yenilik ve Gelişmeler

Osmanlılarda 19. yüzyıla kadar günümüzdeki anlamda ilköğretim ile yükseköğretim kurumları arasında ortaöğretim kurumları yoktu⁷⁰. Günümüzdeki anlamda ortaöğretim kurumlarının ilk örnekleri 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan ilk ortaöğretim kurumu Rüşdiye Mektebi’dir.

Rüşdiye mektepleri, ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise ortaokul karakterine sahip bir öğrenim derecesi olarak görülebilir. Bu okulların başlangıçta Dârülfünûna, daha sonraları idâdilere basamak olması bizi ortaöğretim içinde ele almaya sevk etmiştir⁷¹. Gerçek anlamda ilk Rüşdiye mektebi 1847 yılında açılmış, daha sonra da yavaş yavaş sayıları artırılmaya çalışılmış,1869 yılında sayıları 100’e ulaşmıştır⁷². Kurulması düşünülen Dârülfünûna öğrenci hazırlamak ve devlete memur yetiştirmek için 1849 yılında açılan Dârülmaârif Mektebi⁷³ de yaygınlaşmamış

⁶⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 89,90.

⁷⁰ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 6.

⁷¹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 91.

⁷² Kodaman, **a.g.e.**, s. 92.

⁷³ Karal, **a.g.e.**, C. VI, s. 173.

olmasına rağmen lise seviyesinde olması nedeniyle bahsedilmeye değerdir. Rüşdiyeleri bir başka ortaöğretim kurumu olan idâdîler takip etmiştir. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi yayınlanmadan önce, mekteplerin hazırlık sınıflarına idâdî denirken, Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesinden sonra bir ortaöğretim kademesi olarak kabul edilmiştir. İdâdîlerin dışında bir başka ortaöğretim kurumu da 1868 yılında Galatasaray Sultanîsi adıyla ilk örneği açılan Sultanî mektepleridir.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesinde ortaöğretim ile ilgili olarak;

-Her 500 haneyi geçen kasabalarda Rüşdiye mekteplerinin açılması, kasaba ahalisi Müslüman ve gayr-i müslim karışık ise Müslümanlar için bir, gayr-i müslimler içinde ayrı bir tane Rüşdiye mektebinin açılması,

-Her 1000 haneyi geçen kasabada ve mevkilerince lüzum görülen kasabalarda idâdî mekteplerinin açılması,

-Her vilâyet merkezi olan şehir ve kazâda Sultanî mekteplerinin açılması kararı⁷⁴ alınmış, bu kararlar ortaöğretim kurumlarının ülke geneline yaygınlaştırılması, ortaöğretim hizmetlerinin İstanbul dışında halka ulaştırılması hedeflenmiştir. Bu Nizâmnâmeden sonra Rüşdiye mekteplerinin sayısının hızlı şekilde arttığı ve 1876 yılına kadar 423'e ulaştığı⁷⁵ anlaşılmaktadır. Abdülaziz dönemindeki Rüşdiye mekteplerinin sayısının artış hızını dikkate aldığımızda İdâdî ve Sultanî mekteplerinin sayısının artış hızının Rüşdiye mekteplerinin sayısının çok gerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. 1876 yılına kadar İmparatorluk genelinde 5 veya 6 idâdî mektebi açılabilirken⁷⁶, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesinde her Vilâyet merkezinde açılması kararlaştırılan Sultanî mekteplerinin sayısı II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar 3'e ancak ulaşmıştır. İstanbul dışında sadece Girit ve Beyrut Vilâyetlerinde

⁷⁴ Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**, 1. Baskı, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 2012, s. 407, 411, 412.

⁷⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 95.

⁷⁶ Kodaman, **a.g.e.**, s. 118.

açılabilmiş, Sultanî mekteplerinin eksikliği, II. Abdülhamid döneminde Vilâyet idâdîleri 7 yıla çıkarılarak giderilmeye çalışılmıştır⁷⁷.

II. Abdülhamid döneminde Sultanî mekteplerinin aksine Rüşdiye ve idâdî mekteplerinin sayısında büyük artışlar olmuştur. Dönemin sonunda Rüşdiye mekteplerinin sayısı 619'a⁷⁸, idâdî mekteplerinin sayısı ise 109'a ulaşmıştır⁷⁹. Bütün bu gelişmelere rağmen, 20. yüzyıl başlarında İmparatorluğun ortaöğretim ile ilgili problemlerinin tamamen çözüldüğünü söylemek mümkün değildir. İmparatorluğun genişliği karşısında açılan okul sayısına bakıldığında, ortaöğretim kurumları ile ilgili olarak 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesindeki hedeflere ulaşamamıştır. Ancak o günkü koşullarda yapılanları da küçümsemek de haksızlık olacaktır.

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti, ortaöğretim kurumlarını ülke geneline yaygınlaştırmaya, daha fazla gencin ortaöğretim hizmetlerinden yararlanmasını sağlamaya çalışırken, diğer yandan da bu mekteplerde okuyacak gençlerden memur ve serbest meslek erbabı yetişmesini temin etmek, halkı cehaletten kurtarmak, Türk ve Müslüman gençlerinin yatılı olarak bu okullara alınması suretiyle gayr-i müslim mekteplerinin olumsuz propagandalarından etkilenmelerini önlemeye çalışmıştır.

1.2.2.2 Rüşdiye Mektepleri

II. Mahmud döneminde, Sıbyân mekteplerinin yetersiz olduğu anlaşılınca, bir yandan Sıbyân mekteplerinin ıslahı yoluna gidilirken, diğer yandan da Sıbyân mekteplerinin üzerinde Sınıf-ı sâni okullarının açılmasına karar verilmiş, daha sonra da bu mekteplerin adı padişah tarafından değiştirilmiş, çocukların ergenlik yani "rüşd" çağına gelinceye kadar bu okullara devam edeceklerinin düşünülmüş olmasından dolayı "Rüşdiye" ismi

⁷⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 144.

⁷⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 105.

⁷⁹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 129.

verilmiş tir⁸⁰. II. Mahmud döneminde, Sıbyân mektebinin devamı olmak üzere, memur yetiştirme amacıyla açılmış olan *Mekteb-i Maârif-i Adlîye* ve *Mekteb-i Ulûm-u Edebiye* dışında Rüşdiye mektebi açılmadığı anlaşılmaktadır. Bu iki mektep de gerçek anlamda Rüşdiye mektebi olmayıp daha çok Rüşdiye seviyesinde meslek okullarıdır⁸¹. Rüşdiye mekteplerinin, ilköğretim kurumu mu yoksa ortaöğretim kurumu mu olduğu eğitimciler arasında tartışmalı durumdadır.

1845 yılında Rüşdiyeler, Sıbyân mekteplerinin üzerinde Dârülfünûna talebe yetiştiren orta dereceli mektep olarak nitelendirilmıştır. Rüşdiye seviyesinde birer Meslekî okul olan *Mekteb-i Maârif-i Adlîye* ve *Mekteb-i Ulûm-u Edebiye*'yi saymazsak gerçek anlamda ilk Rüşdiye mektebi 1847 yılında İstanbul'da açılmış, 1852 yılında ise sayıları 10'a ulaşmıştır⁸². Erkek öğrenciler için açılan Rüşdiyeleri kız öğrencilerin eğitimi için açılan Rüşdiyeler takip etmiş, 1875 yılından itibaren de askerî yüksekokullara öğrenci hazırlamak için İstanbul'da ve başlıca il merkezlerinde askerî Rüşdiyeler açılmaya başlanmıştır⁸³. Rüşdiyelerin programları hakkında genel bir fikir edinmek üzere 1883-1884 ders yılındaki Şam Rüşdiyesi'nin programı aşağıya çıkarılmıştır⁸⁴.

BİRİNCİ YIL

Sarf-ı Arabî
Talim-i Farsî
A'mal-ı Erbaa
İmlâ
İlm-i Hal
Ahlâk
Hatt-ı Sülüs

İKİNCİ YIL

Arapça
Kavâid-i Farsî
Muhtasar Hesap
Avrupa Coğrafyası
Tercüme
İnşa ve Kıraat
Rik'a ve Sülüs

ÜÇÜNCÜ YIL

Gülistan
Hesap
Coğrafya
İmlâ ve İnşa
Fezleke
Fransızca
Hatt-ı Ri'ka

DÖRDÜNCÜ YIL

Risale-i Erbaa, Gülistan
Cebir, Coğrafya
Hendese, Usûl-ü Defter
Kavâid-i Osmanîye, İnşa
Fransızca, Fezleke
Tarih-i Osman
Hatt-ı Rik'a

Rüşdiye mekteplerinin sayısının Abdülaziz döneminde Abdülmecid döneminden daha hızlı bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır. 1860 yılında İmparatorluk genelinde 52

⁸⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 91.

⁸¹ Kodaman, **a.g.e.**, s. 91, 92.

⁸² Kodaman, **a.g.e.**, s. 92.

⁸³ Akyüz, **a.g.e.**, s. 164.

⁸⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 111.

Rüşdiye Okulu bulunmakta ve bu okullarda 3920 öğrenci öğrenim görmekteydi⁸⁵. 1867 yılından itibaren gayr-i müslim çocuklarının da alınmaya başladığı bu okulların sayısı Abdülaziz devrinde hızla artmış 1868 yılında 87'ye, 1874 yılında 386'ya ulaşmış öğrenci sayısı ise 20000'e ulaşmıştır⁸⁶. Bu mekteplerin sayısı II. Abdülhamid döneminde de artmaya devam etmiş ve dönemin sonunda İmparatorluğun tamamındaki Rüşdiyelerin sayısı 619, bu okullarda okuyan öğrenci sayısı da 40,000'e ulaşmıştır⁸⁷. Yukarıda belirtildiği gibi 1874 yılında Rüşdiyelerin sayısının 386'ya ulaştığı dikkate alınır II. Abdülhamid döneminde bu okulların sayısının artış hızının Abdülaziz döneminin gerisinde kaldığı söylenebilir.

1906-1907 Öğretim yılında Osmanlı İmparatorluğunun genelindeki Rüşdiyelerin bölgelere göre dağılımı aşağıdaki şekildedir⁸⁸.

<u>BÖLGE</u>	<u>ERKEK</u>	<u>KIZ</u>	<u>KARMA</u>	<u>ÖZEL</u>	<u>ASKERİ</u>	<u>TOPLAM</u>
ANADOLU	271	25	1	2	11	310
RUMELİ	126	23	-	6	4	159
ARABİSTAN	42	8	-	10	4	64
CEZAYİR-İ BAHR SEFİD	5	3	-	-	-	8
İSTANBUL	18	15	-	39	6	78
TOPLAM	462	74	1	57	25	619

Rüşdiye mekteplerinin çalışma süreleri ve tatil günleri 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesinde açık şekilde düzenlenmiştir. Buna göre⁸⁹;

“Okullarda dersler temmuz başında kesilir ve on beş gün boyunca müzakereden sonra ikinci yarısında imtihanlar yapılır. 1-22 Ağustos arasında genel tatil yapılır. 23 Ağustosta tekrar açılır. Müslüman okulları Ramazan ayının 3. Haftası sonundan şevval ayının ilk haftası sonuna kadar on beş gün ve kurban bayramında 1 hafta tatil olur. Ayrıca kandil günleri ve her Cuma tatildir. Gayr-i müslim okulları da ancak kendi

⁸⁵ Karal, **a.g.e.**, C.VII, s. 194.

⁸⁶ Karal, **a.g.e.**, C.VII, s. 200, 201.

⁸⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 105.

⁸⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 105.

⁸⁹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 236,237.

bayram ve özel günlerinde tatil edilebilir. Tüm okullar padişahın doğum ve tahta çıkış günlerinde tatil edilir.”

Rüşdiye mekteplerinde yapılan sınavlara gelince, okula ilk girişte yapılan sınavın dışında 2 tane sınav yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, imtihan-ı hususî de denen ve 3 ayda bir ders öğretmenince yapılan ara sınav, diğeri de imtihan-ı umûmî denen ve her öğretim yılı sonunda, Rüşdiye mektepleri idaresince tayin edilen mümeyyizler* tarafından yapılan sınavlardır⁹⁰.

Sınavlarda öğrencilere verilen notlar şöyle idi⁹¹; 9-10:Aliyyülâlâ (Pekiye) / 8: Âlâ (İyi) / 6-7:Karîb-i Âlâ(İyiye yakın) / 5:Vasat(orta) / 4:Karîb-i Vasat(Ortaya yakın) / 3:Zayıf / 1-2:Edna(Pek Zayıf)İmtihan-ı umûmîde sınıfı geçmek için her dersten en az 4 almak ve aynı zamanda not ortalamasının 5 olması gerekmektedir. Öğrencilerin şهادetname alması için not ortalamasının 6 olması şart idi. Öğrencinin ortalama notu 5 ve üzeri olmasına rağmen 2 dersten notu 4 ten aşağı olursa, yıl sonu imtihanlarından hemen sonra o 2 dersten tekrar imtihan edilir, bu sınavda öğrenci tek dersten bile başarısız olursa sınıf tekrarı yapardı. Rüşdiye mekteplerinde, dönemine göre oldukça ayrıntılı bir değerlendirme sistemi kullanıldığı söylenebilir. Öğrencilere disiplin işlemlerinde verilecek ceza ve ödüller aşağıdaki şekilde belirlenmiştir⁹².

a)Cezalar;

İhtar ve tevbih: “Küçük yaramazlık” yapan öğrenciye öğretmen tarafından yapılan sözlü uyarı.

Tekdir: İhtar ve tevbihe rağmen hatalı davranışlarını sürdüren öğrenciye okul müdürü’nün odasında yaptığı uyarı.

*Dönem sonu sınavlarında okul dışından davet edilen ve öğrencilere soru soran kişiler (Akyüz, **a.g.e.**, s. 499)

⁹⁰ Akyüz, **a.g.e.**, s. 236.

⁹¹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 236.

⁹² Akyüz, **a.g.e.**, s. 234.

Tekdir: Daha ağır suç işleyen öğrencinin yemek teneffüsünden mahrum edilerek, ayrılmış bir dershanede yazı yazma cezası.

Alenen tekdir: Tekdir ile yola gelmeyene açıkça yapılan uyarı.

İhbar ve şikâyet: Yukarıdaki cezalara rağmen yola gelmeyen öğrencilerin velilerine okul müdürünün durumu yazılı ya da sözlü olarak iletmesi.

İhrac-ı muvakkat: Öğrencinin 1 haftadan 1 aya kadar okula alınmaması.

İhrac-ı kati: Öğrencinin okuldan çıkarılması.

b)Ödüller;

Âferin: Çalışkan ve uslu öğrencilere öğretmen ve müdür tarafından verilir.

Tahsin, Tahsin Name: Ara sınavlarda birinci olan öğrencilere öğretmeni ve müdürü tarafından verilir. Dört âferin değerindedir.

İmtiyaz: Sekiz âferin veya iki imtiyaz değerindedir ve yine öğretmeni ve müdürü tarafından verilir.

Levha-i iftihar: Dört Tahsin değerindedir. Bu basılı bir kâğıt değildir. Bu ödülü kazanan öğrencilerin isimleri büyük harflerle bir levhaya yazılır ve sınıfa asılır.

Mükâfat: İki levha-i iftihar değerindedir ve basılı bir kâğıttır. Üç mükâfat alan öğrenci sağ kolunun üstüne sarı bir şerit takmaya hak kazânır.

Rüşdiye mekteplerindeki öğrenci disiplin işleri, sınav sistemi, mekteplerin çalışma süreleri ve tatil günleri bazı değişikliklere uğramış olsa da İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

Genel hatları ile bilgi vermeye çalıştığımız Rüşdiye mekteplerinin sayısında, Tanzîmât Dönemine oranla bina ve talebe sayısı bakımından iki üç misli artış olmasına rağmen, II. Abdülhamid dönemi sonlarında Rüşdiye okullarının ve bu okullarda devam eden öğrencilerin sayısı dikkate alındığında İmparatorluğun tamamı için yeterli olduğunu

söylemek mümkün değildir. Pek çok yerde modern ve büyük okul binaları inşa edilmesine rağmen, yeterli öğrenci kaydedilememiştir. Bu durum halkın çağdaş eğitimin önemini anlamaması, yeterince ilgi göstermemesinden kaynaklanmıştır⁹³.

1.2.2.3 İdâdî Mektepleri

Hazırlamak, geliştirmek manasına gelen Arapça “idâdî” kökünden türemiş olan idâdî kelimesi, hazırlama yeri demektir. 1869 yılından evvel pek çok okulun hazırlama sınıflarına idâdî denilmıştır. 1869 Nizâmnâmesi ile ilk defa başlı başına ortaöğretimin bir kademesi olarak ele alınmış, böylece idâdî kelimesi eskiden ifade ettiği manayı kaybederek, yeni bir mana kazınmıştır⁹⁴.

İdâdî terimi önceleri, Tıbhane-i Amire ve Cerrahane-i Mamure, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye gibi askerî okullara alınacak öğrencilerin eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılmış olan hazırlık sınıfları için kullanılmış ve bu mektepler (hazırlık sınıfları), 1845 yılında ordu merkezleri ile Bosna’da, Mekteb-i Fünûn-u İdâdîye adıyla İstanbul’da açılmıştır⁹⁵.

İdâdîler, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi’nde, hazırlık sınıfı olarak değil, başlı başına bir ortaöğretim kurumu olarak kabul edilmiş ve her 1000 haneli kasabalarda idâdî mektebi açılması, her idâdînin muavinleriyle beraber altı öğretmeni olması, idâdîlerin inşaat giderleri, öğretmen ve hademe maaşları ve diğer giderlerinin Vilâyet Maârif idarelerince karşılanması, öğrenin süresinin üç yıl olması, Müslüman ve gayr-i müslim çocuklarının bir arada öğretim yapması, imtihan zamanları ve tatil zamanlarının Rüşdiye mektepleri gibi olması kararı alınmış ve 3 yıllık sürede Türkçe Kitabet ve inşa, Fransızca, Kâvanin-ı Osmanîye, Mantık, Mebadi-i İlm-i Servet-i milel, Coğrafya, Tarih-

⁹³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 105.

⁹⁴ Kodaman,**a.g.e.**, s. 114.

⁹⁵ Akyüz, **a.g.e.**, s. 166.

i umûmî, İlm-i Mevâlid, Cebir, Hesap ve defter tutma usûlü, Hendese ve İlm-i Mesaha, Hikmet-i tabiye, Kimya ve Resim derslerinin okutulması kararı alınmıştır⁹⁶. Ancak maddi imkânsızlıklar ve öğretmen bulmakta yaşanan sıkıntılar sebebiyle İdâdî Mekteplerinin açılması gecikmiştir. Ortaöğretim kurumu olarak ilk idâdî 1873 yılında İstanbul'da açılabilmiş, 1876 yılına kadar da sayıları 5,6'yı geçememiştir⁹⁷. Fakat II. Abdülhamid döneminde sayılarının hızla arttığı ve ülke geneline yayıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim II. Abdülhamid döneminin başında sayıları 5 veya 6 olan idâdî mekteplerinin sayısı, 1896 yılında 54,1906 yılında 84'e çıkmıştır. İmparatorluk genelindeki idâdî sayısı ise 11'i hususî,5'i askerî olmak üzere 109'a ulaşmıştır⁹⁸. 20. yüzyıl başlarında idâdî mekteplerinin sayısındaki önemli artışa rağmen İmparatorluk için yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir.

İdâdî mekteplerinin zaman içinde hem öğrenim süresi, hem de ders programlarında değişiklikler yapılmıştır. II. Abdülhamid döneminde taşra idâdîleri, beş yıllık Neharî*(Gündüzlü) ve yedi yıllık Leylî**(Yatılı) olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayrımın malî imkânsızlıklardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Devletin esas olarak açmayı düşündüğü yedi yıllık yatılı idâdîler, masraflı olduğu için, Maârif geliri az olan Vilâyetlerde gündüzlü beş yıllık idâdîlerin açılması uygun görülmüştür, her iki tip idâdî de Rüşdiye sınıflarını içine alıyordu⁹⁹. II. Abdülhamid döneminin sonunda idâdîlerde uygulanan ders programları aşağıdaki şekildedir¹⁰⁰.

⁹⁶ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 411,412.

⁹⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 115,118.

⁹⁸ Kodaman **a.g.e.**, s. 129.

⁹⁹ Kodaman, **a.g.e.**,s. 122.

*Nehari; Gündüzlü (bkz. Kodaman, a.g.e., s. 132)

Leyli; Öğrencisi gece içinde yatan mektep demektir (bakınız bkz.Şemsettin Sami, **Kamus-ı Türkî, 2. Baskı, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1987, s. 1250)

¹⁰⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 132, 133(Derslerin içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 461-490.

**RÜŞDİYE KISMI
DERSLERİ
(1, 2, 3. SINIFLAR)**

Tecvitli Kuran ve Ulûm-u Dinîye, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Farsça, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsn-ü Hat, Resim

**NEHARİ İDADÎ
KISMI DERSLERİ
(4 VE 5.SINIFLAR)**

Tecvitli Kuran ve Ulûm-u Dinîye, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Farsça, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsn-ü Hat, Kitabet, Ziraat

**LEYLİ İDADÎ KISMI
DERSLERİ
(6 VE 7.SINIF)**

Ulûm-u Dinîye, Edebiyat, Ahlâk, Kitabet-i Resmîye, Arapça mekanik, Fransızca, Usûl-ü defter, Kâvanin, Cebir, Müsellesat, Hendese, Kozmografya, İlm-i Servet, Fizik, Kimya, Hikmet, Mevâlid, Hıfzıssıhha, Coğrafya, Tarih, Hüsn-ü Hat, Resim

Rüşdiye mekteplerinde, öğrencilere verilen ceza ve ödüller, sınav sistemi, çalışma süreleri ve tatil günleri aynen idâdî mekteplerinde de uygulanmıştır¹⁰¹.

1.2.2.4 Sultanî Mektepleri

20.yüzyıl başlarında Osmanlı eğitim sisteminde ortaöğretim seviyesindeki mekteplerden birisi de Sultanî mektepleridir. Tanzîmât Dönemi eğitimcileri her ne kadar Rüşdiye mekteplerini yükseköğretime ve Dârülfünûna hazırlık olarak kabul etmişlerse de Rüşdiye öğretiminin bu görevi yerine getiremeyeceği anlaşılınca, Rüşdiye mekteplerinin üzerinde bir okula ihtiyaç duyulmuştur¹⁰². Bu ihtiyacın sonucu olarak açılması kararlaştırılan mekteplerin açılması sürecinde Fransız mektepleri model olarak alınmıştır. Bunun en önemli nedeni, 1867 yılında Padişah Abdülaziz'in Fransa ziyareti,

¹⁰¹ Akyüz, a.g.e, s. 234.

¹⁰² Kodaman, a.g.e., s. 133.

Fransa’da gördüklerinden etkilenmesi ve dönemin Fransız eğitim bakanı Victor Duruy’un Osmanlı eğitimi için hazırlamış olduğu rapordur ¹⁰³ .

İlk Sultanî mektebi İstanbul’da 1868 yılında açılan Galatasaray Sultanîsi olmuştur. Genel idâdî mektebi olarak kabul edilen Mekteb-i Sultanî’ye Galatasaray’ı binası tahsis edildiği için bu adla anılmıştır¹⁰⁴. Bu mektep, aslında Rüşdiye ve yükseköğretim arasında ‘‘Osmanlılık’’ siyasetine uygun biçimde dinler arası bir müessese olarak Fransız liseleri model alınarak açılmıştır¹⁰⁵. Okulun ilk açıldığı yıllarda okulun eğitim süresi 5 yıl iken ilerleyen yıllarda, bilgi seviyesi çok düşük olduğu halde okula girmek isteyenler için 3 yıllık hazırlık sınıfları konulmuştur.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi’nin 42. maddesinde her vilâyet merkezinde bir Mekteb-i Sultanî açılması, Devleti Aliyye’nin hangi tebaasından olursa olsun, mektebi idâdîye mezunu olan herkesin bu mektebe ücretle kabul edilmesi¹⁰⁶, okulda Osmanlı Devleti hesabına 150 gayr-i müslim öğrencinin okutulması kararlaştırılmıştır¹⁰⁷. İstanbul’da 1868 yılında açılan Galatasaray Sultanîsi dışında, taşrada sadece Girit ve Beyrut’ta Sultanî açılabilmiş, diğer Vilâyetlerde açılması mümkün olmamıştır. Ortaöğretimdeki gelişmeler kısmında da belirtildiği gibi, Sultanîlerin açılmaması üzerine Sultanîlerin eksikliği, Vilâyet idâdîlerinin 7 yıla çıkarılması suretiyle aşılmaya çalışılmıştır.

Mekteb-i Sultanînin ders programları ve öğrenim sürelerinde zaman içinde değişiklikler yapılmıştır. Fakat en son olarak hazırlık için 3, Sultanî kısmı içinde 6 olmak üzere

¹⁰³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁰⁴ Kırpık ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 198.

¹⁰⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 135.

¹⁰⁶ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 412.

¹⁰⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 135.

öğrenim süresi 9 yıl olarak belirlenmiştir¹⁰⁸. 20. yüzyıl başlarında Mekteb-i Sultanîdeki öğretim safhaları ve bu safhalarda okutulan dersler aşağıdaki gibidir¹⁰⁹.

1-Sınıf-1 İbtidâî

1.Sene-(Türkçe olarak) Kıraat ve Yazı, Hatt-1 Rika, Ulûm-i Dinîye, (Fransızca olarak)Fransızca Kıraat ve Yazı ve Ezber, Hesab

2.Sene-(Türkçe olarak) Kıraat ve İmlâ, Hatt-1 Rika, Ulûm-i Dinîye, (Fransızca olarak)Fransızca, Hesab, Hüsn-ü hatt-1 Faransevi

3.Sene- (Türkçe olarak) Kıraat ve imlâ, Muhtasar Sarf-1 Türkî, Hatt-1 Rika, Ulûm-i Dinîye,(Fransızca olarak) Fransızca, Hesab, Hüsn-ü Hatt-1 Faransevi

2- Sınıf-1 Tâliye

1.Sene- (Türkçe olarak) Ulûm-i Dinîye, Arabî, Sarf-1 Osmanî, Kıraat-1 Türkî ezber ve imlâ, Hüsn-ü Hat, (Fransızca olarak)Fransızca, Hesab, Durus-u Eşya, Hüsn-ü Hatt-1 Faransevi, Resim

2.Sene- (Türkçe olarak)Ulûm-i Dinîye, Nahv-1 Osmanî, Arabî, İmlâ Kıraat ve Ezber, Hüsn-ü Hat, Farisî, (Fransızca olarak)Fransızca, Tahrir-i Tâlimler, Tarih, Coğrafya, Hüsn-ü Hatt-1 Faransevi

3.Sene- (Türkçe olarak) Ulûm-i Dinîye, Kavâid-i Osmanî, Kitabet, Farisî, Hüsn-ü hat, (Fransızca olarak) Fransızca, Ulûm-i Riyaziye, Tarih, Coğrafya

3 -Sınıf-1 Âliye

4.Sene- (Türkçe olarak) Ulûm-i Dinîye, Kitabet, Arabî, Farisî, Tarih-i Osmanî, İlm-i Ahlâk, Hüsn-ü hat, (Fransızca olarak) Fransızca, Şifahi ve Tahriri Tâlimler, Ulûm-i Riyaziye, Cebir, Hendese, Fizik ve Kimya, Tarih, Coğrafya, Usûl-ü Defter, Resim-i Taklidi, Tersimat-1 Riyaziye

5.Sene- (Türkçe olarak) Fıkh-1 Şerif, Belâgat-1 Osmanî, Kitabet-i Resmîye, Arabî, Farisî, Tarih-i Osmanî, Ahlâk ve Mantık, Hüsn-ü Hat, (Fransızca olarak)Fransızca, Ulûm-i Riyaziye, Hendese, Fizik ve Kimya, İlm-i Mevâlid, Tarih-i umumî, Coğrafya, Usûl-ü Defter, Resm-i Taklidî, Tersimat-1 Riyaziye

¹⁰⁸ Kodaman, a.g.e., s. 139.

¹⁰⁹ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 108-115.

6.Sene-(Türkçe olarak) Fıkh-ı Şerif, Kitabet-i Resmîye ve Belâgat, Arabî, Farisî, Tarih-i İslâm, Türkçe, Hüsn-ü hat,(Fransızca olarak) Fransızca, Hikmet-i Nazariye, Ulûm-i Riyaziye, Fizik ve Kimya, İlm-i Mevâlid, Tarih-i Umumî, Coğrafya, Hıfz-ı sıhha, Resm-i Taklidi, Tersimat-ı Riyaziye

Mekteb-i Sultanîye'nin tatil zamanları ve imtihan dönemleri Rüşdiye ve İdâdî Mekteplerindeki gibi olup, fakat yatılı talebenin tatil geceleri Mektep de yahut hariçte kalması Maârif idaresinin kararına bağlıdır¹¹⁰.

1.2.3. Yükseköğretim Kurumları

1.2.3.1 Yükseköğretimde Yenilik ve Gelişmeler

19.Yüzyıla kadar, özel ve İmparatorluk genelinde sadece bir tane olan Enderun Mektebini saymazsak, medreseler dışında bir yükseköğretim kurumu açılmamıştır. İlk açıldığı dönemlerde, o zamanın şartlarında iyi seviyede denebilecek bir eğitim veren medreseler, zaman içinde gelişmelere ayak uyduramaması, ulemanın medreseleri kendi çocukları için bir istihdam alanı olarak görmeleri ve hak etmedikleri halde medreselere müderris olarak atamaları, medreselerin bozulmasına, toplumun eğitim ihtiyacına cevap veremez hale gelmesine yol açmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde medreselerin durumu modern bir eğitim kurumuna yakışmıyordu. “*Medreseler tam bir inhitat içinde idi. Eğitim nakli ilimlerden ibaret olup, din bilimleri dışında matematik, tabii ve sosyal bilimlere hiç yer verilmiyordu*¹¹¹.” Medreselerdeki bozulmanın en önemli nedenlerinden birisi de vakıf sistemindeki bozulmalardır. Vakıflarda meydana gelen bozulma sebebiyle medreseler de ilim yuvası olmaktan çıkarak birer maddi menfaat yuvasına dönüşmüş, vakfın kurucusu tarafından kabiliyete ve bilgiye bakılmaksızın aileden, hısımlardan ve akrabadan olan kişiler, medreselere müderris veya hoca olarak tayin edilmeye başlanmış, medreselerde okutulacak derslerde, vakfiyelerde belirtilerek, bunların zamana göre değiştirilmesi ya da yeni derslerin konulması engellenmiş, zamanla beşik ulemasının

¹¹⁰ Mahmud Cevad, a.g.e., s. 414.

¹¹¹ Karal, a.g.e., C. VII, s. 195.

eline düşmüş ve her türlü yeni ve müsbet düşünceye kapılarını kapatmış, fasit bir dâirenin içine çekilerek kendi kendilerini yemeye ve tüketmeye başlamış, ilim yapılan yer olmaktan çıkararak ilim tarihi okutulan eskinin tekrar edildiği yer haline gelmiştir¹¹². Medreselerde müderrislik yapanların pek çoğu da hak etmedikleri halde o makamlara geldikleri için bilgi seviyesi bakımından çok düşük seviyelerde idiler.

''Medresede yetişen ve ulema denen Osmanlı bilginleri Aristo devrini bir saman çöpü kadar bile geçememiş durumda idiler''¹¹³. Öyle ki ''Ulema akıl ve mantık ile ispatı mümkün olmayan bütün dinî problemleri medresenin özel mantığı ile ispat ettiklerini sanıyorlar fakat tabiat ve cemiyet olayları karşısında ilk insanların hayret ve şaşkınlığı içinde yuvarlanıp gidiyorlardı''¹¹⁴.

Medreselerin ve ulemanın yukarıda belirtildiği gibi çok vahim durumda oluşu, ulemanın medreselerde yapılacak düzenlemelere karşı çıkmaları sebebiyle 19. yüzyılda medreseler olduğu gibi bırakılmış, medreseler dışında bir yükseköğretim sistemi kurulmaya çalışılmıştır. Bu arayışın sonucu olarak, 1845 yılında Padişah Abdülmecid'in eğitim ile ilgili isteklerini incelemek ve yapılacak çalışmalarla ilgili bir rapor hazırlamak üzere toplanmış olan Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın (Geçici Eğitim Meclisi), hükümete sunmuş olduğu raporda, yükseköğretim alanında Dârülfünûn adıyla batılı anlamda bir üniversite kurulması fikri ilk kez gündeme getirilmiştir¹¹⁵. Yine Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın tavsiyesi üzerine kurulan Meclis-i Maârif-i Umûmiye, eğitim alanında yapılacak çalışmaların ilkelerini belirleyen bir yasa hazırlamış ve bu yasada yükseköğrenim ile ilgili olarak Dârülfünûn kurulması kararlaştırılmıştır. Bu karara rağmen Dârülfünûn'un açılması ancak 1863 yılında mümkün olmuştur¹¹⁶.

¹¹² Kodaman **a.g.e.**, s. X.

¹¹³ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 6.

¹¹⁴ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 181.

¹¹⁵ Karal, **a.g.e.**, C. VI, s. 173.

¹¹⁶ Akyüz, **a.g.e.**, s. 168.

1.2.3.2 Dârülfünûn

Medreselerdeki bozulmanın sonucu, günümüzdeki anlamda üniversitelerin seviyesinde bir yükseköğretim kurumuna duyulan ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, ilk olarak 1845 yılında toplanan Meclis-i Maârif-i Muvakkat tarafından gündeme getirilmîş ve dönemin hükümeti tarafından da açılması ilke olarak benimsenmiştir.1846 yılında kurulması kararlaştırılan Dârülfünûn,

“ Müslim ve gayr-i müslim bütün Osmanlı tebaasının çocuklarının yan yana okuyup yetişebilmelerini, yatılı bir okulun eğitim şartları içinde kazânacıkları ortak bilgiler ve özelliklerle, batılılaşma yolunda olan devletin kamu hizmetlerinde yer almalarını sağlamak ve medreselerin dışında dinî gelenek ve etkilerden uzak bir üniversite eğitimi yapma amacı güdecekti¹¹⁷. ”

Dârülfünûna öğrenci hazırlamak için 1859 yılında Dârülmaârif adıyla bir okul açılmış, Dârülfünûna öğretim elemanı yetiştirmek için Avrupa’ya öğrenciler gönderilmiş, Dârülfünûn da okutulacak kitapların tercüme ve hazırlanması için Encümen-i Daniş görevlendirilmiş hatta Dârülfünûn binası inşa edilmîşse¹¹⁸ de okulun açılması gecikmiştir. Bütün bu girişimlere rağmen yukarıda da belirtildiği gibi, Dârülfünûn ancak 1863 yılında açılabilmiştir.

Dârülfünûn,1865 yılında kütüphanesi ile birlikte kısmen yararlandığı kendi binasından çıkarılarak bir konağa kira ile yerleştirilmiş, taşındığı yıl kitaplarla birlikte konak yanınca Dârülfünûn da ortadan kalkmıştır¹¹⁹.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi’nin 79 maddesinde, İstanbul’da Dârülfünûn-u Osmanî adıyla bir Dârülfünûn açılması, 80’inci maddesinde ise, birinci olarak Hikmet ve Edebiyat, ikinci olarak Hukuk ve üçüncü olarak Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziyenin talimine mahsus üç şubeden oluşması kararı verilmiş¹²⁰ bu kararın devamında 1870

¹¹⁷ Akyüz, **a.g.e.**, s. 168.

¹¹⁸ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 204,205.

¹¹⁹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 168.

¹²⁰ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 420.

yılında resmen açılmıştır¹²¹. Bu açılışa rağmen Dârülfünûn eğitimi büyük problemlerle karşılaşmıştır. Öğretim üyelerinin yetersiz oluşu, öğrencilerin seviyesinin düşüklüğü ve dersleri takipten aciz oluşları, kitapların eksikliği başlıca problemlerdendi. Bütün bu sıkıntılara rağmen öğretime başlamış olan Dârülfünûnun açılması, medrese mensupları tarafından hoş karşılanmamış ve Dârülfünûn aleyhine çalışmaları sebebiyle 1871 yılında kapatılmıştır¹²².

Dârülfünûn, 1874 yılında Galatasaray Sultanîsi içinde, medrese çevrelerinden uzakta Hukuk mektebi, Turuk ve maabir (Yollar ve köprüler) mektebi (Mühendislik mektebi) ve Edebiyat mektebi olmak üzere üç şube olarak tekrar açılmış, fakat 1881 yılında tekrar kapanmıştır¹²³. Tanzîmât Döneminde Dârülfünûn kurulması yönünde kuvvetli bir irade olmasına karşın Dârülfünûn mektebinin düzenli ve sürekli eğitimi mümkün olmamıştır. Bu durumun nedenleri arasında medreselilerin engelleme çabalarının yanında, kitap bulmakta yaşanan sıkıntılar, öğrencilerin seviyesinin düşük olması dersleri takip etmekte zorlanmaları da etkili olmuştur.

1898 yılında vekiller heyetinin padişaha başvurarak, tahsil için Avrupa'ya giden Türk gençlerinin fikir ve ahlâklarının bozulduğunu, bunun önüne geçmek ve İstanbul'da tahsillerini tamamlayabilmelerine imkân sağlamak üzere Dârülfünûn açılması lüzumunu ileri sürerek padişahı ikna etmeleri üzerine, 1900 yılında İstanbul'daki Dârülfünûn tekrar açılmıştır¹²⁴. 1900 yılında tekrar faaliyete geçen Dârülfünûnun son Maârif Salnâmesi'ne göre şubeleri ve dersleri aşağıdaki şekildedir¹²⁵.

1-Ulûm-i Âliye-i Dinîye Şubesi (Tahsil müddeti 4 yıl olup her sene otuz talebe kabul olunur)

¹²¹ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 205.

¹²² Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 206.

¹²³ Akyüz, **a.g.e.**, s. 170.

¹²⁴ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 394.

¹²⁵ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 66, 67.

Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, Usûl-i Hadis, İlm-i Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelâm, Tarih-i Dinî İslâm

2-Edebiyat Şubesi (Tahsil müddeti 2 sene olup her yıl yirmi beş öğrenci kabul olunur)

Mantık ve Ahlâk, Edebiyat-ı Osmanî, Edebiyat-ı Arabî ve Farisîye, Edebiyat-ı Franseviye, Tarih-i Osmanî ve Tarih-i Düvel, Coğrafya-yı Umumî ve Osmanî ve Umranî ve Etnoğrafya, İlm-i Âsar-ı Atıka, Usûl-i Terbiye ve Tedris

3-Fünûn Şubesi(Tahsil müddeti üç sene olup her sene yirmi beş talebe kabul edilir. Bu şube ikinci seneden itibaren Riyaziye ve Fünûn namları ile iki kısma ayrılır.

a-Riyaziye Kısmı-İlm-i Heyet(Riyaziye ve Tabiiye),Hesab-ı Tefazulî ve Temamı, Hesab-ı İhtimali, Fenn-i Mihanik, Taksim-i Arazi, Kimyay-ı Madeni, Kimyay-ı Uzvî, Tecrübi ve Riyazi fizik, Cebir-i Âla, Hendese-i Tahliliye, Kimyay-ı Hayatî

b-Fünûn Kısmı-İlm-i Heyet(Riyaziye ve Tabiiye), Hesab-ı Tefazulî ve Temamı, Hesab-ı İhtimali, Fenn-i mihanik, Taksim-i Arazi, Kimyay-ı Madeni, Kimyay-ı Uzvî, Tecrübi ve Riyazi fizik, Cebir-i Âlâ, Hendese-i Tahliliye, Kimyay-ı Hayatî, İlm-i Hayvanat, İlm-i Nebatat, İlm-i Maaden ve Tabakât'ül Arz.

20. yüzyıl başlarında işlevini yitirmiş olan medreselerin yanında Dârülfünûn açılması yükseköğretimde de çift başlı bir durumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dârülfünûn Cumhuriyetin ilk yıllarında da varlığını sürdürmüştür.1933 yılında dönemin hükümeti tarafından, İnkılaplara karşı olumsuz tutum takındığı, topluma yararlı bilimsel çalışmalar yapamaması gibi gerekçelerle kapatılmış yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur¹²⁶.

1.2.3.3 Medreseler

Medrese, İslâm ve Osmanlı memleketlerindeki tahsil müesseselerinin adı olup, kelime manası ders okunan yerdir¹²⁷. Osmanlılarda 19. yüzyıla kadar günümüzdeki anlamda ilköğretim ile yükseköğretim kurumları arasında ortaöğretim kurumları yoktu¹²⁸. Sıbyân

¹²⁶ Akyüz, **a.g.e.**, s .358, 359.

¹²⁷ Mithat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lügati**, 2. Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986, s. 214.

¹²⁸ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 6.

mehtebini bitiren erkek öğrencilerden imkânı olan, öğrenimini devam ettirmek isteyenler medreselere devam ederdi. Osmanlılar öğretim alanında kendilerinden önce kurulmuş İslâm devletlerindeki eğitim kurumu olan medreseleri örnek almıştır. Medreseler, padişahlar, hanedan mensupları, devlet adamları ya da varlıklı Müslümanlar tarafından açılır, masrafları vakıf sistemi ile karşılanırdı. Yani medrese öğrencileri ücretsiz eğitim alır ve de barınma, yeme, içme ve benzeri(v.b.) masrafları vakıflar tarafından karşılanırdı. Osmanlılarda ilk medrese, Osman Bey döneminde Karaca Hisar'da açılmış¹²⁹, daha sonraki hükümdarlar döneminde sayıları artmış, İmparatorluğun genişlemesine paralel olarak her köşesine yayılmıştır. Fatih dönemine kadar medrese müderrisleri genellikle Şam, Mısır, İran ve Maveraünnehir Medreselerinden yetişirken Fatih'in yaptığı medreseler ve sağladığı imkânlar sayesinde ülke dışında öğrenime gerek kalmamıştır¹³⁰.

Medreseler de öğrenci sayısı medresenin fizikî kapasitesine göre değişip 20- 30 öğrenciyi geçmezdi¹³¹. Öğrencilerin hocalarına mutlak saygı göstermesi esastı. Gerek haftada, gerekse gün içinde kaç ders yapılacağı belli olmayıp müderrisin isteğine bağlıydı.

'Günlük ders saati ve adedi medreseye göre değişebiliyordu... Dersler erken saatlerde başlar öğlene kadar devam eder, öğlenden sonra ikinci vaktine kadar ders yapılmazdı. İkinci namazından sonra ikinci dersleri başlardı¹³².'

Medreselere gelen öğrenciler kendilerinin okumaları ve ezberlemeleri istenen kitapları bitirme sürelerine bağlı olarak medreseyi erken ya da geç bitirebilirlerdi. Buradan da anlaşılacağı gibi sınıf geçme yerine ders geçme yöntemi esas alınmıştır. Eğitim dili Arapça olup¹³³ dersler işlenirken genelde ezberci bir yöntem kullanılmıştır. 'Eğitimin

¹²⁹ Akyüz, a.g.e., s. 62.

¹³⁰ Akyüz, a.g.e., s. 61.

¹³¹ Akyüz, a.g.e., s. 69.

¹³² Kırpık ve diğerleri, a.g.e., s. 135.

¹³³ Karal, a.g.e., Cilt 5, s. 6.

merkezinde müderris bulunduğundan, öğrencinin okuduğu okuldan ziyade dersi kimden okuduğu önemliydi¹³⁴.’’ Öğrencilere seviyesine göre softa veya danişment denirdi.

Medreselerde *dinî ve hukukî bilimler* (Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh), *Müsbet bilimler* (Felsefe, Astronomi, Matematik) ve *alet bilimleri* denen (Sarf, Nahiv, Mantık, İnşa, Belâgat, Maanî, Bedî) bilimleri okutulmuştur. Müspet bilimler daha ziyade bireysel olarak ilgi çekmiş daha sonra da kaldırılmışlardır¹³⁵.

Genel medreselerden ayrı olarak bazı branşlarda uzmanlaşmış, ilgili branşlarda ileri seviyede eğitim veren meslek ve ihtisas üniversiteleri vardı. Hadis eğitimi konusunda Darü'l Hadis, Tıp alanında Darü't Tıp örnek olarak gösterilebilir. Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı medreseleri, Sahn-ı Semân Medreselerinin açılmasından sonra esaslı bir düzenlemeye tabi tutulmuştur¹³⁶. Bu dönemde yapılan düzenlemelere göre Osmanlı Medreseleri aşağıdaki şekilde tasnif edilmîşti.

a-Umûmî Medreseler

1-Hâşiye-i Tecrid Medreseleri(20’li Medreseler)

2-Miftah Medreseleri(30’lu Medreseler)

3-Kırkklı Medreseler

4-Ellili Medreseler

-Hariç Ellili Medreseler

-Dâhili Ellili Medreseler

5-Sahn-ı Semân Medreseleri

6-Altmışlı Medreseler

b-İhtisas Medreseleri

¹³⁴ Kırpık ve diğerleri, **a.g.e.**,s. 134.

¹³⁵ Akyüz, **a.g.e.**,s. 71.

¹³⁶ Kırpık ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 117.

1-Dârü'l Kurrâlar

2-Dârü'l Hadisler

3-Dârü's Şifalar

Kırklı ve hariç ellili medreseler Osmanlılardan evvelki Anadolu Selçuklularının, Anadolu beylikleri hükümdarlarının ve onların ailelerinin, vezir sancakbeyi ve ümeranın yaptırdıkları medreseler; dâhil medreseleri ise Osmanlı padişahları ile şehzâde valideleri, şehzâdelar ve padişah kızlarının yaptırdıkları medreselerdir¹³⁷.

“...İlk tedris hayatına giren bir öğrenci muhtasarat denilen dersleri gördükten sonra Hâşiye-i Tedris Medresesine devam ederek oradaki derste muvaffak olmasını müteakip o medresenin müderrisinden bir vesika almak suretiyle bir yukarı derecedeki Miftah Medresesine devam eder ve oradan da Kırıklı ve Hariç ve Dâhil Medreseleri derslerini gördükten sonra Sahn-ı Semân' a girerek danişmend olurdu...”¹³⁸,

Genel medreseleri bitirenler bu günkü diplomanın karşılığı olarak İcazetname alırlar, Sıbyân mekteplerine öğretmen, kadı, müderris, imam, müftü v.b. devlet görevlerine atanabilirdi.

Fatih döneminden sonra medreselerin teşkilâtlanması yönündeki en önemli adım Kanuni Sultan Süleyman döneminde atılmıştır. Bu dönemde yapılan düzenlemelere göre Osmanlı medreseleri aşağıdaki şekilde tasnif edilmişlerdir¹³⁹.

¹³⁷ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı**, 2. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1984, s. 11, 12.

¹³⁸ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 12.

¹³⁹ Kırpık ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 124.

- 1-İbtida-i Hariç Medreseleri
- 2-Hareket-i Hariç Medreseleri
- 3-İbtida-i dâhil Medreseleri
- 4-Hareket-i Dâhil Medreseleri
- 5-Mûsıla-i Sahn Medreseleri
- 6-Sahn-ı Semân Medreseleri
- 7-İbtida-i Altmışlı Medreseleri
- 8-Hareket-i Altmışlı Medreseleri
- 9-Mûsıla-i Süleymâniye Medreseleri
- 10-Süleymâniye Medreseleri
- 11-Dârü'l Hadis Medreseleri

Bu medreselerden:

“İptidâî Hariç ve Hareket-i Hariç ilk tedrisata bedel olan medreselerdi. İptidâî Dâhil ve Hareket-i Dâhil ise orta tedrisata karşılıktı. Mûsıla Medreseleri ise yüksek tahsile hazırlayıcı mahiyetteydiler. Sahn-ı Semân medresesinde edebiyat, İlahiyat ve hukuk okunurdu. Sahn-ı Süleymâniye ise tıp, göz hekimliği, riyaziye ve tabii ilimler medresesiydi. Buna bağlı olan Dar’ül Hadis yüksek hadis ilmîni tedris ederdi. Sahn-ı Semân’a gidecek talebeler evvela Musıla-ı Sahn’da, Sahn-ı Süleymâniye’ye gidecekler ise Mûsıla-ı Süleymâniye’de okuyarak ihtisas yapacakları ilimler için hazırlanırlardı¹⁴⁰.”

“Tanzîmât’ın ilanına kadar memleketin eğitim-öğretim ve adalet hayatına doğrudan doğruya, idaresine de kısmen hakîm olan medreselerin, devletin istediği sivil, askerî ve adlî memur ve idarecileri yetiştirmek suretiyle faydalı işler gördüğü muhakkaktır. Fakat bu medreselerin sonraları her türlü yeniliğe ve ileri düşünceye engel olan taassup yuvaları haline geldikleri de bir gerçektir¹⁴¹.”

¹⁴⁰ Sertoğlu, a.g.e., s. 214.

¹⁴¹ Kodaman, a.g.e., s. 1, 2.

Bu duruma en somut örnek matbaanın ulemanın karşı çıkması sebebiyle Avrupa'dan üç yüzyıla yakın bir süre geç olarak Osmanlı Devleti'nde Müslüman halk tarafından kullanılmasıdır.

Medreselerde 16. yüzyıldan itibaren aşırı şekilde artan öğrenci sayısı, bu öğrencilere mezuniyet sonrası devlet katında iş verilememesi, medrese eğitimindeki gevşeklikler, ergenlik çağına gelmiş gençlerin uzun yıllar medreselerin küçük odalarında baskı altında tutulmaları zamanla medreselerde verilen dinî ve ahlâki eğitimin etkisiz kalmasına, bu öğrencilerin saldırgan ve zorbaca davranmaya, şakilik hareketlerine katılmaya başlamalarına yol açmıştır. Öyle ki “*İmaretlerde toplu yaşamının ve medreseli olmanın kendilerinde yarattığı birbirlerine arka çıkma ruhu sayesinde çabucak örgütlenmeyi başardılar*¹⁴².” Bundan sonraki süreçte örgütlenen medrese öğrencileri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde soygun, gasp, cinayet ve en üzücü olanı ağırlıklı olarak medreselerde gördükleri dinî ve ahlâki eğitimin en çok üzerinde durduğu, men ettiği tecavüz gibi ahlâksızlık faaliyetlerinde buldukları anlaşılmaktadır.

20. yüzyıl başlarında medreselerin genel durumuna baktığımızda medreseler,

*’... hayat ve cemiyet ile olan bağlarını koparmış bulunuyorlardı. İslâmîliğin cemiyet ihtiyaçlarına ve nizâmlarına vermekte olduğu önemi ret ve inkâr ederek yalnızca ahiret ülküsüyle çalışıyorlar veya çalıştıklarını sanıyorlardı... Öğretim usulleri skolastik ve dimağı körleştirici idi. Hayata, hiçbir işe yaramayan, kendine güveni olmayan, faydasız ve dar görüşlü nesiller yetiştirmekte idi. Dünya ile irtibatını kesmiş olduğu için dünyada gelişen fikir cereyanlarından ve maddi terakkilerden habersizdi. Dolayısıyla kendinî ıslah etmeye muktedir olmadığı gibi, devletçe tavsiye edilen ıslahâtın lüzumunu kavramaktan acizdi. Yabancı olduğu bütün telakkileri ve buluşları küfür saymakta ve gün geçtikçe gelişen Batı Medeniyetine kâfir nazarıyla bakmakta idi. Bütün bu sebeplerle Osmanlı İmparatorluğunda yayılmasına çalışılan yeni fikirlerle yenilik teşebbüslerine ciddi bir mukavemet göstermekte idi*¹⁴³’.

Medreselerin içinde bulunduğu bu ortamda, 1867 yılında 15 hocadan oluşan bir ilmî heyet, medreselerin ıslahı için bir rapor hazırlamışlarsa da bu girişimden sonuç

¹⁴² Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, 1. Baskı, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1975, s. 156.

¹⁴³ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 376.

çıkamamıştır¹⁴⁴. Bu yönde en somut adım 1910 yılında Medaris-i İlmiye Nizâmnâmesi'nin çıkarılmasıyla atılmıştır. Bu Nizâmnâmeğe göre, tüm medrese öğreniminin 12 yılda tamamlanması, programlarında, Matematik, Geometri, Tarih, Fizik, Kimya, Astronomi, Kozmografya, Coğrafya ve Farsça gibi derslerin yer alması kararlaştırılmıştır¹⁴⁵. Bundan sonraki yıllarda bazı ilave düzenlemelerle Cumhuriyet Dönemine intikal eden medreseler, 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanması sürecinde kapatılmışlardır.

1.2.3.4 Enderun

20. yüzyıl başlarında her ne kadar önemi azalıp Osmanlı eğitim hayatında önemli bir fonksiyonu kalmamış olsa da, resmi olarak devam eden eğitim kurumlarından birisi de Enderun Mektebidir.

Enderun, Topkapı Sarayı'nın üçüncü kapısı olan Bab'üs Sade Kapısı'ndan sonra başlayan kısmına verilen isimdir¹⁴⁶. Bu bölümde devşirme kökenli olanların eğitilmesinden dolayı mektebin ismi de Enderun olmuştur. Daha ziyade mülki ve askerî idarecilerin yetiştirildiği bu mektep, Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücü kaynağını oluşturmak için kurulmuştur. II. Murat döneminde açılmasına rağmen Fatih döneminde en mükemmel şeklini almıştır¹⁴⁷. Bu mektepte verilen eğitimin amacı, devşirme kökenli Hıristiyan çocuklarının zeki ve akıllı olanlarını eğiterek onları padişaha kayıtsız şartsız itaat eden insanlar haline getirmek ve daha sonrada devletin idari makamlarını bu sadık, bilgili, geçmişiyle bağı koparılmış insanlara teslim etmektir. Okula alınacak öğrenciler devşirilip Türk-Müslüman ailelerin yanında belli bir süre

¹⁴⁴ Akyüz, **a.g.e.**, s. 284.

¹⁴⁵ Akyüz, **a.g.e.**, s. 285.

¹⁴⁶ Sertoğlu, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁴⁷ Mehmet İpşirli, "Enderun", **Türkiye Diyanet Vakfı(T.D.V.) İslâm ansiklopedisi**, C. XI, T.D.V., İstanbul, 1998, s.185.

kaldıktan sonra acemi ocağına alınıp askerî eğitime tabi tutulan gençler arasından seçilirdi. Acemi ocağında askerî eğitime alınanlar içinde zeki olan, sanata yatkınlığı olanlar seçilerek saraya alınırđı.

Sarayda Enderun denilen iç bölümde “Oda” diye nitelendirilen eğitim aşamalarından geçirilirdi. Büyük Oda ve Küçük Oda diye bilinen aşamada okuma yazma, üst odalara çıkma için hazırlık eğitimi verilirdi. Sonraki aşamalar ise sırasıyla Doğancılar Odası, Seferli Odası, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda idi¹⁴⁸. Bu eğitim aşamalarında öğrencilere Türkçe, Arapça, Tarih, Edebiyat, Dinî bilimler (Hadis, Fıkıh, Tefsir, Kuran) Şiir, Musikî, Hat, Resim gibi dersler okutulur, Beden eğitimi ve spor etkinlikleri yaptırılır diğere yandanda, sarayın sofrta hizmetleri, padişahın av hayvanlarının bakımı, padişahın değerli eşyalarının korunması vb. hizmetler de yaptırılarak saray işlerini öğrenmeleri de sağlanırdı¹⁴⁹.

Çok sıkı disiplin kurallarının uygulandığı bu okulu başarıyla bitirenler, sancak beyliğı, beylerbeylik, vezirlik gibi önemli devlet görevlerine atanırdı. Eğitim aşamalarında başarısız olanlar kapıkulu süvari bölüklerine gönderilirdi. Enderun Mektebinden 1850'lere kadar 79 Sadrazam, 36 Kaptan-ı Derya çıktığı¹⁵⁰ dikkate alınırđa devlet adamı yetiştirmede ne kadar etkili olduğı görülür.

“Ancak 17. yüzyılda mevcut usullere aykırı olarak bir takım himaye ve kayırmalarla Enderun'a şartları uymayan kimselerin alınmaya başlanması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara ayak uyduramaması, özellikle bu dönemlerde kapıkulu askerlerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü, Enderun'daki disiplinin ve eğitim kalitesinin sarsılmasına yol açtı. Genel olarak İmparatorluktaki diğere kurumlar gibi bu müessesede önemini yitirmeye başladı. Buna rağmen Enderun 19. yüzyıl başlarına kadar etkisini sürdürmüş, daha sonra ise batı tarzında açılan mekteplerden yetişenler idarede söz sahibi olmuşlardır¹⁵¹.”

¹⁴⁸ Güven, **a.g.e.**, s. 105, 106.

¹⁴⁹ Güven, **a.g.e.**, s. 105, 106.

¹⁵⁰ Akyüz, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁵¹ Mehmet İpşirli, “Enderun”, **T.D.V. İslâm ansiklopedisi**, C. XI, T.D.V., İstanbul, 1998, s. 185.

Mektep, önemi azalmasına rağmen 1909 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir¹⁵².

1.2.3.5 Yüksekokullar

20. yüzyıl başlarında açılan ya da geliştirilen başlıca yüksekokullar şunlardır¹⁵³;

-Mekteb-i Hukuk-u Şahane- 1880 yılında açılmış olup, öğretim süresi 4 yıldır. Nizâm-nâmesi'nde, Osmanlı kanunları ve siyasetinin ve hukuk biliminin öğretimiyle uğraşacağı belirtilmiştir.

-Mekteb-i Mülkiye-i Şahane- Mezunlarına, öteden beri yapageldikleri kaymakamlıkların yanında idâdîlere öğretmen ve müdür atama imkânı da tanınmıştır. Böylece Mülkiyeden yetişen pek çok genç, önemli eğitim görevleri alarak da yararlı olmuşlardır.

-Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye-1867 yılında askerî tıbbîyenin içinde kurulmuş ve II. Abdülhamid döneminde ayrı bir okul halinde gelişmiştir.

-Mülkiye Baytar Mektebi- 1889 yılında baytar yetiştirmek üzere kurulmuştur.

-Mekteb-i Harbiye-Bu dönemde Almanya'dan çağrılan Von Der Goltz paşanın katkılarıyla gelişme göstermiştir. Bu dönemde yine Mektebi Harbiye içinde şehzâdelerin ve devletin ileri gelenlerinin çocukları için Zadeğân Sınıfları; Arap, Kürt ve Arnavut eşraf ve aşiret çocuklarının subay olarak yetiştirilmeleri için Aşiret sınıfları açılmıştır.

¹⁵² Kırpık ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁵³ Akyüz, **a.g.e.**, s.237, 238.

1.2.4 Meslekî Eğitim

Osmanlı Devleti'nde, iş hayatını düzenleyen ve kontrol eden Loncalardı. Aynı dalda çalışan kimselerin dallarını temsil eden loncaya girmeleri mecburi olup, ilgililerin çıraklıktan kalfalığa ve kalfalıktan ustalığa yükseltilmesi loncaların görevi idi¹⁵⁴. Meslekî yeterliliği olan kimseleri, kısaca kalifiye işçi yetiştirilmesi loncaların en önemli vazifelerinden idi¹⁵⁵. Herhangi bir iş kolunda Meslekî bilgi ve tecrübe kazanmak isteyen genç önce bulunduğu şehirdeki ilgili işkolunda faaliyet gösteren loncaya başvurur, başvurusu uygun görülen aday loncaya bağlı bir işyerine ustanın yanına çırak olarak verilirdi. Ustanın yanında çalışan çırağın, hem meslekî anlamda kazandığı bilgi hem de dinî ve ahlâki alanda olgunlaşmasına bakılarak belli aralıklarla ilgili loncada deneyimli, dinî ve ahlâki anlamda yeterliliğini ispat etmiş olan ustalar tarafından değerlendirmeye tabi tutulur, yeterli görülürse sırasıyla kalfa ve ustalık yetkisi verilirdi. Ancak bu yetki hiçbir zaman iş yeri açmak için kesinlikle yeterli olmaz, şehirdeki ilgili loncanın onayı ve müsaadesi ile işyeri açılabilirdi.

Bir usta kendisi nasıl bu lonca yardımıyla mesleğini öğrenmişse, kendisine de bağlı olduğu lonca tarafından bir çırağın eğitilmesi görevi verilirse bu görevi yerine getirmekle yükümlüydü. Görüldüğü gibi meslekî eğitim konusunda, meslekî tecrübe ve deneyimler loncalar sayesinde usta çırak ilişkisi içinde nesilden nesile aktararak devam ettirilmiş, bu sistem sayesinde toplumda kalifiye eleman sıkıntısı çekilmemiştir.

19. yüzyıldan itibaren, teknolojik ve bilimsel alandaki gelişmelere paralel olarak, yeni icat edilen ve Osmanlı Devleti'nde de kullanılmaya başlanan teknolojik araç ve gereçleri kullanabilecek, zirâî ve tıbbî alandaki gelişmeleri öğrenip uygulayabilecek insanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple yeni tip Meslekî eğitim veren okulların açılması kaçınılmaz olmuştur. Bu okullar Tanzîmât Döneminde açılmaya başlanmış

¹⁵⁴ Karal, **a.g.e.**, C. VI, s. 238.

¹⁵⁵ Sertoğlu, **a.g.e.**, s. 200.

olup ilerleyen yıllarda hem adet hem de çeşit olarak artarak çoğalmaya devam etmişlerdir. Bu okullardan Abdülmecit döneminde açılanlar şunlardı¹⁵⁶

-Dârümuallimîn; Rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek için ilki İstanbul'da 1847 yılında açılmıştır. Öğretim müddeti 3 yıl olarak planlanmıştır.

-Mekteb-i Mülkîye; Liyakatli mülkiye memurları yetiştirmek düşüncesiyle açılmıştır.

-1847 yılında açılan Ziraat Mektebi,1859 yılında açılan Orman Mektebi,1860 yılında Telgraf Mektebi,1842 yılında açılan Ebe Mektebi

Abdülaziz döneminde duyulan ihtiyaç nedeniyle Meslekî ortaöğretim kurumları açılmaya devam etmiştir. Abdülaziz döneminde açılanlardan en önemlileri ise; 1864 yılında devlet dâirelerine yabancı dil bilen elemanlar yetiştirmek amacıyla açılan Lisan Mektebi, 1866 yılında açılan Mekteb-i Mülkîye-i Tıbbîye, 1879 yılında açılan Eczacı Mektebi, 1868 yılında açılan Sanayi Mektebi (Erkekler için), 1869 yılında açılan Sanayi Mektebi (Kızlar için), 1870 yılında açılan Kaptan ve Çarkçı Mektebi, 1870 yılında açılan Dârümuallimât (Kız öğretmen okulu) ve 1862 yılında açılan Mekteb-i Mahrec-i Aklâm'dır¹⁵⁷.

Bu okullar dışında, II. Abdülhamid döneminde açılan Meslekî okullar ise şunlardır¹⁵⁸;

-Hendese-i Mülkîye Mektebi- 1883'de açıldı(İstanbul Teknik Üniversitesi(İ.T.Ü.) nin temelini oluşturmuştur)

-Ticaret Mektebi- Müslüman halkın ticarete yönelmesini temin etmek için 1884 yılında açılmıştır.

¹⁵⁶ Karal, **a.g.e.**,C. VI, s. 175, 176.

¹⁵⁷ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 207-211.

¹⁵⁸ Akyüz, **a.g.e.**, s. 238-240.

-Lisan Mektebi- Özellikle dış işlerinde çalışan memurlara yabancı dil öğretmek, tercüman yetiştirmek üzere 1884 yılında açılmıştır.

-Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi-1887 yılında açıldı.

-Bağ ve Aşı Ameliyat Mektebi- Bağcılığı geliştirmek için 1887 yılında açıldı.

-Amel-i Ziraat Mektepleri- Önce Selanik'te 1887 sonra da diğer illerde açılmıştır.

-Polis Dershanesi- Polislere hukuki bilgiler kazandırmak için 1889 yılında açılmıştır.

-Aşı Memurları Mektebi- Çiçek hastalığına karşı aşı yapabilen sağlık memurları yetiştirmek için 1892 yılında açılmıştır.

-Gümrük memurları Mektebi-1892 yılında açıldı.

-Tüccar Kaptan Mektepleri-Müslümanlardan gerekli bilgilerle donanmış uzman kaptanlar yetiştirmek için 1886 yılında açılmıştır.

-Çoban Mektebi-1898 yılında açılmıştır.

-Dârülhayr-ı Ali- Kimsesiz Müslüman çocukları koruma ve bakım altına alarak, kendilerine okul bilgilerini kazandırmak, hem de çeşitli meslekleri öğrenmelerini sağlamak amacıyla 1903 yılında açılmıştır.

-Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Mektebi)-1882'de açıldı.

1.2.5 Azınlık ve Yabancı Ülkelere Ait Okullar

Osmanlı İmparatorluğu'nun engin hoşgörüsünden yararlanan Ermeniler, Yahudiler, Rumlar, Süryanîler, Keldanîler başta olmak üzere bütün gayr-i müslim cemâatler, bir yandan mensubu buldukları cemâate ait ibadethanelerde serbestçe dinî vecibelerini yerine getirirken, eğitimlerini de kendi açtıkları okullarda, kendi dillerinde, kendi hazırladıkları müfredata göre hiçbir müdahale olmadan serbestçe yapabilmekteydiler.

Devlet bu okullara destek vermemesine karşılık müdahale yanlısı da olmamış, cemâatlerin ihtiyaçları doğrultusunda sayılarının artmasına da engel çıkarmamıştır. Hemen hemen tamamında cemâatin mensubu bulunduğu dinî liderlerin denetiminde olan ve din adamlarının öğretmenlik yaptığı bu okullar, 19. yüzyıl başlarından itibaren, özellikle Fransız İhtilali sonrası gelişen millîyetçilik akımının Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki gayr-i müslim ulusları etkilemeye başlamasından sonra, ayrılıkçı, isyancı fikir ve düşüncelerin kaynağı haline gelmişlerdir. Özellikle Yunanlıların bağımsızlık hareketinin başlamasında ve gelişiminde Ortodoks Rum Patriği'nin ve Ortodoks Kilisesi'nin rolü fark edilince, bu konudaki endişe daha belirgin hale gelmiştir. Bundan sonraki süreçte bu okullar mümkün olduğunca denetim altına alınmaya çalışılacaktır. Islahât Fermanı'nda yer alan,

“...Saltanat-ı Seniye tebasından bulunanlar, Mekâtib-i şahanemin nizâmat-ı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz devlet-i Âliyemin Mekâtib-i askerîye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemâat-ı Maârif ve hîrfet ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu makule Mekâtib-i Umûmiye'nin usul-i tedrisi ve muallimlerin intihabı âzâsı tarafı şahanemden mansub muhtelit bir meclis-i Maârif in nezâret ve teftiş-i tahtında olması...”¹⁵⁹”

Şeklinde devam eden eğitimle ilgili bölümünden anlaşılacağı gibi devlet gayr-i müslimlere eğitim alanında geniş bir serbestlik vermesine, bunu da yasal teminat altına almasına karşılık bu okulları teftiş etmeyi, denetim altına almayı hedeflemiştir. Devletin bu okulların zararlı faaliyetlerini fark ederek kontrol altına almaya çalışmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, iç isyanlar, Osmanlı Devleti'ni parçalamak için azınlıkları araç olarak kullanmaya çalışan başta Rusya, Fransa, İngiltere ve daha sonra bu devletlerin arasına katılan Amerika Birleşik Devletleri(A.B.D) gibi ülkelerin, bu azınlıklar lehine baskı ve müdahaleleri sebebiyle mümkün olmamıştır.

Azınlık okullarının yanında, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, A.B.D. Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İran, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasî ve ekonomik hedeflerine ulaşmak için bir yandan kendilerine yakın hissettikleri

¹⁵⁹ Karal, a.g.e., C. V, s. 261.

azınlıkları desteklerken, bir yandan da kendi din ve mezheplerini Osmanlı halkı arasında yaymak, yetiştirdikleri gençlerle Osmanlı bürokrasisinde etkili olmak, Osmanlı halkı arasında ayrılıkçı, milliyetçi fikirlerin yayılmasını sağlamak, böl parçala yönet düşüncesini hayata geçirmek, Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürgeleştirmek için Osmanlı topraklarında okullar açmaya başlamışlardır. Bu mektepler, İslâm dışı dinleri ve azınlıkların milliyet duygularını geliştirirken, Anadolu'daki İslâm benliğini yok etmeye çalışmaktaydı¹⁶⁰. Bu okulların ilki 1583 yılında Fransızlar tarafından İstanbul'da açılmış¹⁶¹ daha sonra sayıları 19. yüzyılda hızlanarak artmıştır. II. Abdülhamid döneminde sadece Amerikan mekteplerinin sayısı 413'e ulaşmıştır¹⁶². Bu rakam I. Dünya Savaşı öncesinde 675'e ulaşmıştır¹⁶³. 19. yüzyıl sonlarına doğru Türkiye'de 10'u yüksek, 46'sı lise ve dengi, 1450 de ilk ve orta düzeyde toplam 1500 den fazla yabancı okul, bunlara devam eden 60.000 öğrenci bulunmaktaydı¹⁶⁴. Yabancı ülkelerin açmış olduğu bu okullarda kaliteli şekilde yabancı dil öğretilmesi, yerli mekteplerden daha kaliteli eğitim vermeleri gayr-i müslimlerin olduğu kadar Müslüman ailelerinde ilgisini çekmiş, çok sayıda Müslüman ailede çocuklarını bu okullara göndermiştir. 1900 yılı başlarına kadar Latin ve Amerikan okullarındaki Müslüman öğrencilerin oranı yüzde 10 iken 1910 yılından sonra hızlı bir artış göstererek yüzde 75'e kadar çıkmıştır¹⁶⁵.

Azınlık okulları ile el ele ayrılıkçı, bölücü, isyancı fikirlerin verildiği bu okullarda cemâat okulları gibi kontrol dışı olup, okulların bağlı bulunduğu ülkelerin koruma zırhı içinde faaliyetlerini serbestçe sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti İslahât Fermanı ile kontrol altına alamaya çalışmasına rağmen kontrol edemediği azınlık okulları ile birlikte

¹⁶⁰ Mehmet İpşirli, "Anadolu'da Eğitim ve Öğretim", **T.D.V.İslâm Ansiklopedisi**, C. III, T.D.V., İstanbul, 1998, s. 130.

¹⁶¹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁶² Necmettin Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı okullar**, 1. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 1991, s. 76.

¹⁶³ Güven, **a.g.e.**, s. 174.

¹⁶⁴ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 92.

¹⁶⁵ Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 92.

yabancı ülkelerce açılan okulları birlikte 1869 yılında yayınladığı Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi ile kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu Nizâm-nâme’de bu okulların açılabilmesinin şartları olarak, öğretmenlerinin elinde Maârif Nezâreti ya da mahallî Maârif idaresi tarafından verilen Şehâdetname bulunması, terbiye ve ahlâk kurallarına ve devlet politikasına aykırı ders okutturulmaması, ders programı ve ders kitaplarının Maârif Nezâreti ya da mahallî Maârif idaresi ve vali tarafından tasdik edilmesi, Maârif Nezâreti ya da mahallî Maârif idaresi ve vali tarafından izin verilmesi¹⁶⁶ olarak tespit edilmiş olmasına rağmen İmparatorluğun içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle alınan kararlar tam olarak uygulanamamıştır.

Aynı düşüncenin izlerini 1876 Kanûn-u Esasî’de de görüyoruz. Bu anayasada kanuna uymak şartıyla her Osmanlı vatandaşının genel ve özel öğretime mezun olduğu, her çeşit okulların devlet denetimi altında bulunacağı ve tebaanın itikat işleri ile ilgili öğretim hususu dışında, Osmanlı tebaasının eğitiminde vahdet sağlanması yönünden gerekli tedbirlerin alınması¹⁶⁷ hüküm altına alınmış, eğitimde birlik sağlanmaya çalışılmıştır. 1887 yılında ise bu okulların teftişi için Maârif Nezâreti bünyesinde milel-i gayr-i müslim ve ecnebi mektepleri müfettişliği kurulmuş¹⁶⁸, Ancak bu kararında tam olarak uygulanması mümkün olamamıştır.

20. yüzyıl başlarında devletin azınlık ve yabancı okulları bütün kontrol çabalarına rağmen tam anlamıyla başarılı olamadığı, bu okulların ruhsatsız olarak açılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid döneminde sayısı 4547 ye ulaşan azınlık mekteplerinden 4049 tanesi ruhsatsız olarak faaliyet göstermesine karşılık sadece 498 tanesinin ruhsatlı olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁹. 20. yüzyıl başlarında, Musul Vilâyetinde Keldanî Cemâati’ne ait 11 adet, Süryanî Cemâati’ne ait 3 adet, Yakubi Cemâati’ne ait 1 adet, Musevî Cemâati’ne ait 7 adet ve Fransızlarca açılmış 6 adet olmak üzere toplam

¹⁶⁶ Akyüz, **a.g.e.**, s. 173.

¹⁶⁷ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 379.

¹⁶⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁶⁹ Tozlu, **a.g.e.**, s. 76.

28 adet okulun ruhsatsız olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁰. Bu veriler dikkate alınırca hükümetin bu okullarla ilgili aldığı kararların pek de ciddiye alınmadığı, uygulanamadığı net şekilde görülmektedir.

1913-1914 yıllarında Rum, Ermeni ve Musevîlere ait sadece ilkokulların sayısı 2596'ya, yabancıların açtığı ilkokul sayısı da 215'e, azınlık ve yabancılara ait orta dereceli okul sayısı ise 80'e ulaşmıştır¹⁷¹.

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı mektepler, I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin itilaf devletlerinin karşısında savaşa girmesi ve kapitülasyonları tek taraflı kaldırması sebebiyle, bağlı buldukları devletlerin himayesinden mahrum kalmışlardır. Bu ortamda pek çoğu ya kapanmış ya da faaliyetlerini kısıtlamak zorunda kalmışlar ise de savaş sonunda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine tekrar faaliyete geçmişler, zararlı faaliyetlerini millî mücadele döneminde de sürdürmüşlerdir. Lozan Konferansı'nda bu mekteplerin Türk Devleti'nin genel kanunlarına tabi olması şartıyla faaliyetlerinin devamına karar verildi. Bu kararın gereği olarak 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu(Öğretim Birliği Kanunu) ile gerçek anlamda denetim altına alınabilmiştir¹⁷².

1.3 Dönemin Öğretmen Yetiştirme Politikaları ve Öğretmen Kaynakları

Osmanlı Devleti medreseden ayrı ve ulemanın kontrolü dışında bir eğitim sistemi kurmaya karar verdiğinde karşılaştığı en önemli problemlerden birisi de yeni açılacak olan bu okullara öğretmen bulma sıkıntısı olmuştur. Çünkü medrese mezunu çok sayıda insan olmasına rağmen esas hedef yeni açılan okulları ulemanın kontrolüne vermeme düşüncesi olduğu için, medrese mezunlarının bu okullarda görevlendirilmesi pek

¹⁷⁰ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684, 685.

¹⁷¹ Akyüz, a.g.e., s. 277, 278.

¹⁷² Ayten Sezer, Atatürk Döneminde Yabancı okullar, 1. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1999, s. 20.

mantıklı olamazdı. Bu okulların, medrese mezunları yerine, yeni eğitim-öğretim usullerine göre yetişmiş kimselere emanet edilmesi gerekiyordu. O zaman bir an önce bu okulların ihtiyaç duyduğu yeni tip öğretmenlerin yetiştirilmesi için öğretmen yetiştiren okulların açılması zorunluluk haline gelmiştir.

Bu yönde atılan ilk adım 16 Mart 1848 tarihinde Rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla Dârümuallimîn'in açılması olmuştur¹⁷³. İlerleyen yıllarda sayıları artan bu mekteplerdeki tahsil idâdîlerden aşağı seviyede olup yalnız idâdîlerden fazla olarak din bilimleri dersleri okunurdu¹⁷⁴. Bu okulun açılması, İmparatorluk genelinde yeni tip öğretmen ihtiyacının tamamını karşılaması beklenmese de dönemin yöneticilerinin, yeni tip okulları ulema dışında yeni usûllere göre yetişmiş gençlere emanet etme gereğini kavradıklarını göstermesi bakımından önemli bir adımdır.

1868 yılına kadar Dârümuallimîn'e ilave yeni bir okul açılmadığı gibi, Dârümuallimîn sayısı da artırılmamış, yeni tip öğretmen yetiştiren tek kurum olarak kalmıştır. 1868 yılında Sıbyân mekteplerinin İptidâî okulları adı altında usûlü cedîd üzere açılarak Maârif Nezâreti'ne bağlanınca bu okullarında öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere Dârümuallimîn-i Sıbyân (İlköğretmen okulu) açılmıştır¹⁷⁵. Bu ikinci okulun açılması Dârümuallimîn'in açılışından epey geç gerçekleşmiş olsa da dönemin idarecilerinin öğretmen yetiştirmenin önemini kavradıkları, Rüşdiyelerden sonra İptidâî okullarını da ulema dışında yeni usullere göre yetişmiş öğretmenlere vermek suretiyle ulemanın ilköğretim üzerindeki etkisini tamamen kaldırmayı düşündüğünü gösterir.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nde Rüşdiye, idâdî ve Sultanîlere öğretmen yetiştirmek için Dârümuallimîn-i Kebir adıyla bir öğretmen okulu açılması,

¹⁷³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁷⁴ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 198.

¹⁷⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 145 ,46.

Dârümuallimîn-i Sıbyân'ın bu okul dışında bırakılması ancak idari yönden bu okula bağlanması öngörülmüş fakat yapılan planlama kâğıt üzerinde kalmıştır¹⁷⁶.

1870 yılında İptidâîye ve Rüşdiyelere kadın öğretmen yetiştirmek için 3 yıllık Dârümuallimât (Kız öğretmen okulu) açılmıştır¹⁷⁷. Bu okulun açılması yeni açılan okullarda kız öğretmenlerinde eğitim öğretim faaliyetlerinin içine alınması, onlardan eğitim öğretim faaliyetlerinde faydalanılması düşüncesi okulun açıldığı tarih dikkate alınırca dönemine göre önemli bir adım olduğu ileri sürülebilir.

Dârümuallimîn'lerin sayısının artması, İmparatorluk geneline yayılması II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiş, 1906-1907 yıllarında İstanbul dışında taşradaki sayıları 32 ye ulaşmıştır¹⁷⁸. 20. yüzyılın başlarında İstanbul Dârümuallimîn'indeki şubeler ve okutulan dersler aşağıdaki şekildedir¹⁷⁹.

İptidâî Şubesi- Kuran-ı Kerim, Türkçe, Kavâid ve İmla, Usûl-ü Tedris, İnşa, Arabî Sarf ve Nahiv, Kavâid-i Farisî, Fransızca, Hesap, İlm-i Eşya, Coğrafya-yı Umumî Osmanî, Tarih-i İslâm, Hüsn-ü Hat, Ziraat

Rüşdiye Şubesi- Umum-u Dinîye, Kavâid ve İmlâ, Usul-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâk-i Etfal, İnşa, Arabî ve Mantık, Farisî, Fransızca, Hesap, Usûlü defter, Cebir, Hendese, Hikmet, Mevâlid, Coğrafya, Tarih, Hüsn-ü Hat, Resim, Ziraat.

Âliye Şubesi Edebiyat Kolu- Belâgat-ı Arabî, Belâgat-ı Türkiye, Belâgat-i Farisî, Kitabet-i Resmiye, Tarih, Coğrafya, Kavânin.

Âliye Şubesi Fen(Fünûn) Kolu- Hesab-ı âli, Cebir-i Adi, Cebir-i âlâ, Usûl-ü defter, Kimyay-ı Uzvî madenî, Kimyay-ı tahlilî, Hayvanat Nebatat, Tabakât'ül arz, Kozmografya, Müsellesat, Hikmet-i Tabiye, Hendese, Tersimat-ı Riyaziye, Zirâat

Esami-i(Ortak) dersler-Akaid, Ahlâk, Fransızca, İlm-i Servet, Fenn-i Malî, İlm-i Ahvâl-i Nefs.

¹⁷⁶ Kodaman, **a.g.e.**, s. 146, 147.

¹⁷⁷ Akyüz, **a.g.e.**, s. 182.

¹⁷⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁷⁹ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 122, 125.

Yapılan bu çalışmalara rağmen, Dârümuallimîn'ler öğretmen ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalmış, ortaya çıkan öğretmen açığı, medrese mezunlarından ve subaylardan, gayr-i müslimlerden ya da mesleği öğretmen olmamasına rağmen yabancı dil bilen memurlardan, idâdî mezunlarından ve din adamlarından faydalanılarak kapatılmaya çalışılmıştır¹⁸⁰. 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerde Musul Mekteb-i İdadîsi'nde Coğrafya ve İlm-i eşya dersine Yüzbaşı Tevfik Efendi, Resim ve Hesab-ı Amelî dersine Yüzbaşı Kasım Efendinîn girmesi¹⁸¹ bu tezleri doğrular niteliktedir. 20. yüzyıl başlarındaki öğretmen sıkıntısı çözülememiş, daha sonraki dönemlere devredilmiştir.

¹⁸⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 155.

¹⁸¹ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 677.

II. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA MUSUL VİLÂYETİ'NİN EĞİTİM ALANINDAKİ GENEL DURUMU

2.1 Musul Vilâyeti'ndeki Maârif Teşkilâtı

Burada Musul Vilâyeti'ndeki Maârif Teşkilâtının durumuna geçmeden evvel Musul Vilâyeti'nin yeri ve Osmanlı dönemindeki tarihi süreci hakkında kısa bilgi verilmesi yararlı olacaktır. Coğrafi konum olarak Asya'da yer alan Vilâyet, doğusunda İran, kuzeyinde Diyarbakır Vilâyeti, güneyinde, Bağdat Vilâyeti, batısında ise Zor Sancağı ile çevrilmiş durumdadır¹⁸². Aşağıda Vilâyet dâhilindeki gayr-i müslim mektepleri ile ilgili bölümde de görüleceği üzere 20. yüzyıl başlarında farklı din ve mezheplere inanan değişik toplulukların yaşadığı bir vilâyet idi. Musul Vilâyeti, ilk olarak Yavuz Sultan Selim döneminde Safavilerden alınarak Osmanlı Devleti'ne katılmıştır¹⁸³. IV. Murat döneminde Safaviler tarafından işgal edilmişse de kısa süre içinde geri alınmıştır¹⁸⁴. Musul, 1586 yılında müstakîl bir eyalet haline getirilmiştir¹⁸⁵. İlerleyen yıllarda Musul Vilâyeti'nin sınırları ve statüsünde zaman zaman değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. 17. yüzyılın ilk yarısında da Musul'un eyalet statüsünü devam ettirdiği görülmektedir¹⁸⁶. Ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'de Seyahatname adlı eserinde

¹⁸² 1310 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, Vilâyet Matbaası, Musul, H.1310(M.1892), s. 136.

¹⁸³ Yılmaz Öztuna, **Resimlerle Türkiye Tarihi**, 1. Baskı, Basım yeri yok, Hayat Yayınları, 1970, s. 124.

¹⁸⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988, C. III, No: 1, s. 160.

¹⁸⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988, C. III, No: 2, s. 290.

¹⁸⁶ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C. III, No: 2, s. 290.

Musul Eyaleti'ni müstakîl eyaletler arasında saymakta ve Musul Eyaleti'nin sancakları olarak Bacuranlar, Tekrit, Eski Musul ve Harun adlı sancakları saymaktadır¹⁸⁷.

1743 Yılında Safaviler adına Nadir Şah tarafından yeniden saldırıya maruz kalan Musul, halkın şiddetli direnişi sayesinde işgale uğramaktan kurtulmuştur¹⁸⁸. Tanzîmât Dönemi'nin ilk yıllarındaki idari taksimatta da Musul'un müstakîl Vilâyet konumunu koruduğu görülmektedir¹⁸⁹. 1876 yılında yapılan idari taksimatta Musul'un müstakîl eyalet(yeni adıyla Vilâyet) statüsü kaldırılmış, sancak (yeni adıyla mutasarrıflık) statüsüne indirilerek Bağdat Vilâyeti'ne bağlanmıştır¹⁹⁰.

II. Abdülhamit döneminde Rumeli'deki toprak kayıpları ve padişahın Panİslâmizm siyasetine önem vermesi sebebiyle Arap Vilâyetlerine önem verilmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler Musul'un tekrar müstakîl bir Vilâyet haline gelmesine yol açmıştır¹⁹¹. Bu statü değişikliği sonrasında 1890 yılında Musul Vilâyeti'nin Musul Merkez Sancağı, Şehrîzor Sancağı ve Süleymâniye Sancaklarından meydana geldiği anlaşılmaktadır¹⁹². 1325(1907) tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'ne göre Musul'a bağlı Livâ(Sancak) ve kazâlar aşağıdaki şekildedir¹⁹³.

-Musul livâsı; Musul, İmadiye, Zaho, Sincar, Dohuk ve Akra kazâları bağlıdır.

-Kerkük livâsı; Revandiz, Erbil, Salahıye, Köysancak ve Raniye kazâları bağlıdır.

¹⁸⁷ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, 1.Baskı, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1986, C. I, s. 137.

¹⁸⁸ Uzunçarşılı, **a.g.e.**,C.IV,No:1,s.304 .

¹⁸⁹ Karal, **a.g.e.**, 4.Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988, C. VI, s. 128.

¹⁹⁰ Karal, **a.g.e.**, C.VII, s.157.

¹⁹¹ Karal, **a.g.e.**, C.VIII, s. 331.

¹⁹² **1308 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi**, Vilâyet Matbaası, H.1308(M.1890), s. 95.

¹⁹³ **1325 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi** , Vilâyet Matbaası, H.1325(M.1907), s. 77.

-Süleymâniye Livâsı; Mamuret'ül Hamid, Şehr-i Pazar, Bazyan ve Gülanber kazâları bağlıdır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile ayrılması ve itilaf devletleri ile Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalamasından sonra, İngiltere tarafından işgal edilmiştir. Misak-ı Millî sınırları içinde yer alan Musul'u kurtarmak için Türkiye büyük çaba göstermiş ancak girişimleri, sonuçsuz kalmıştır.5 Haziran 1925 tarihinde İngiltere ile yapılan Ankara Antlaşması'yla Musul üzerindeki haklarından vazgeçerek İngiliz mandasındaki Irak'a bırakılmasını kabul etmek durumunda kalmıştır¹⁹⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmud döneminden itibaren ulemanın kontrolünde olmayan modern bir eğitim sistemi kurma yönündeki irade doğrultusunda yukarıda birinci bölümde de belirtildiği gibi, yeni açılan okulların idaresi önce Meclis-i Umûru Nafiâ'ya, daha sonra da Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kurularak Sıbyân mektepleri ve yeni açılmaya başlayan Rüşdiye mektepleri bu Nezârete bağlanmıştır. 1847 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin yerine Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Bu nezâret 1857 yılında ise Maârif Nezâreti adını almıştır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve iletişim, ulaşım imkânlarının son derece sınırlı olduğu Osmanlı İmparatorluğunda eğitim alanında yapılacak reform çabalarının sadece merkezde kurulacak bir nezâretle yürütülemeyeceği çok açıktır. Bu sebeple 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nde yer alan "riyaseti Maârif müdürü unvanıyla bir zatın uhdesinde bulunmak üzere merkez-i Vilâyette bir Maârif-i meclis teşkil olunacaktır¹⁹⁵," şeklinde madde ile Vilâyet Maârif müdürlüklerinin kurulması kanun ile hükümetin vazifeleri arasına girmiştir. Ancak ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik şartlar nedeniyle Vilâyetlerde Maârif müdürlüklerinin kurulması yavaş

¹⁹⁴Cezmi Eraslan,' 'Atatürk Türkiye'sinin Dış Politikası'', **Türk İnkılap Tarihi**, Cemil Öztürk(Editör), 3. Baskı, Ankara, Pegem-Akademi Yayınevi, 2009, s. 288.

¹⁹⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 38, 39.

ilerlemiş, 1892 yılında 25 Vilâyetle, 1898 yılında ise Hicaz Eyaleti hariç bütün Vilâyetlerde Maârif idarelerinin kurulması tamamlanmıştır¹⁹⁶.

1892 yılında alınan bir kararla sancak ve kazâ merkezlerinde de Maârif Meclisi kurulması, Vilâyet Maârif Meclisinde 6, sancak Maârif meclisinde ise 3 üye bulunması kararlaştırılmıştır¹⁹⁷. Maârif meclislerinin kurulamadığı sancak ve kazâlarda Maârif ile ilgili işlerin kurulan Maârif komisyonları aracılığıyla yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Vilâyet Maârif Meclisi başkanlıklarına genel olarak Maârif müdürleri atanmasına rağmen istisnai hallerde valilerinde bu görevi yürüttükleri görülmüştür. Sancaklarda mutasarrıflar, kazâlarda ise kaymakamlar, Maârif komisyonlarının başkanı durumunda idiler. İdâdiye ve Rüşdiye müdürleri veya öğretmenlerinden birisi bu meclislerin tabii üyesi sayılıyordu.¹⁹⁸,

Maârif Nezâreti'nin Vilâyetlerde bu yapılanmasına paralel olarak Musul Vilâyeti'nde de idari yapılanmanın gerçekleştirildiğini görüyoruz. 1308(1890) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde verilen bilgilerden 1890 yılında Musul Vilâyet merkezinde bir Maârif Meclisi ve bir Vilâyet Maârif Dâiresi'nin kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır¹⁹⁹.

1316(1898), 1317(1899), 1318(1900) ve 1321 (1903) Tarihli Maârif Salnâmelerinde de Musul Maârif İdaresi hakkında bilgi verilmektedir.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Vilâyet merkezinde Maârif idaresi şu şekilde teşkil edilmiştir²⁰⁰.

Maârif Müdür Vekili: Mehmet Tefik Efendi

¹⁹⁶ Kodaman, **a.g.e.**, s .40.

¹⁹⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁹⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁹⁹ **1308 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi**, s. 57.

²⁰⁰ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 677.

Muhasebe Memuru : Ahmed Efendi
Muhasebe refiki : Mikail Efendi
Sandık Emni : Abdünnur Efendi
Fahri Müze Müdürü : Mösyö Sebastin

1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'ne göre Musul Vilâyet merkezinde Maârif meclisi şu şekilde teşkil edilmiştir²⁰¹.

Reis : Tevfik Efendi
Âzâ : Evkaf Muhasebecisi Hasbi Efendi
Âzâ : Erkân-ı Harbiye Kolağası Said Bey
Âzâ : İbrahim Efendi
Âzâ : İbrahim Efendi
Âzâ : Vergi Müdürü Faik Efendi
Âzâ : Nafiâ Ser mühendisi Tevfik Efendi
Âzâ : Şa'arzade Mehmet Efendi
Âzâ : Ramazanizade Yusuf Efendi

Musul Vilâyetine bağlı olan Kerkük Sancağı'nda da bir Maârif komisyonunun kurulmuş olduğunu yine 1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nden anlıyoruz. Adı geçen Salnâmede belirtildiği şekliyle Kerkük Sancağı Maârif komisyonu aşağıdaki şekilde teşkil edilmiştir²⁰².

Reis : Müftü Seyyid Hasan Efendi
Âzâ : Hacı Ali Efendi
Âzâ : Abdülkadir Efendi
Âzâ : Bahaeddin Efendi
Kâtip : Ziya Efendi

²⁰¹ 1325 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, s. 157.

²⁰² 1325 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, s. 211.

1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde Süleymâniye Sancağı'nda Maârif meclisi ya da komisyonu kurulduğuna dair bilgi yoktur. Musul, Kerkük ve Süleymâniye Sancaklarının kazâlarında da Maârif meclisi veya Maârif komisyonları hakkında bilgi yoktur. Bu durum da belirtilen tarihte Musul Vilâyeti'ne bağlı kazâlarda Maârif teşkilâtının tam anlamıyla kuruluşunun tamamlanamamış olduğunu anlaşılmaktadır.

2.2 Musul Vilâyeti'ndeki Eğitim Kurumları

2.2.1 İptidâî Mektepleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer Vilâyetlerinde olduğu gibi Musul Vilâyet dâhilinde de hemen her mahalle ve ya köyde açılan, genellikle camilerin hemen yanında veya caminin bir bölümünde faaliyet gösteren Sıbyân mektepleri Müslüman halkın çocuklarının ilk eğitime başladıkları kurumlardı. Osmanlı Devlet adamları 1869 Maârif -i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nden sonra Sıbyân okulları dışında İptidâî okulları açma, mevcut Sıbyân mekteplerini de usûl-ü cedît üzere ders veren bir duruma getirmeye çalışmıştı²⁰³. Musul Vilâyeti'nde de bu amaçla çaba sarf edilmiştir. 1308(1890) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde, Musul'da Sıbyânın talimine mahsus gayri muntazam mektepler olduğu, bunların intizamına Vilâyetçe çaba sarf edildiği, bir de İptidâî mektebinin inşasına başlandığı belirtilmektedir²⁰⁴.

1892 yılında bu çabaların sonucu olarak Musul'da üç, dört İptidâî mektebinin açılmış olduğu²⁰⁵ dikkate alınır, İmparatorluk genelinde açılmaya çalışılan İptidâî okullarının diğer vilâyetlere paralel olarak Musul Vilâyeti'nde de açılmaya başlandığı görülmektedir.

²⁰³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 67.

²⁰⁴ **1308 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi**, s.105.

²⁰⁵ **1310 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi**, s.153.

1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerde Musul'da 1892-1893 yılı istatistiklerine göre 392 Usûl-ü atîka (Sıbyân) Mektebi varken, usûl-ü cedîd(İptidâî) Mekteplerinin sayısı 0'dır²⁰⁶. 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde de tekrarlanan bu verilere göre²⁰⁷ 1892-1893 yıllarında Musul Vilâyeti'nin yeni tip eğitim veren ilköğretim okulları açısından Vilâyetler içinde en son sırada yer almasına karşılık, verilerde bir hata olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü aşağıdaki listeden de anlaşılacağı üzere 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerde 1890 yılından itibaren Musul'da İptidâî mekteplerinin açıldığı anlaşılmaktadır. 1905-1906 ders yılında İmparatorluk genelindeki İptidâî mekteplerinin sayısı 7313'ü resmi ve 3034'ü de özel olmak üzere toplamda 10347'ye ulaşırken Musul Vilâyeti'nde ise 41'e ulaşmıştır²⁰⁸.

1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmelerinde Musul Vilâyeti'ndeki İptidâî mektepleri hakkında bilgi verilmemiştir. Musul Vilâyeti genelinde açılan İptidâî mektepleri hakkında 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde bilgi mevcuttur. Bu Salnâmedeki İptidâî mektepleri hakkındaki bilgiler aşağıda ayrıntılı olarak verilmiştir.

2.2.1.1 Musul Merkez Sancağı İptidâî Mektepleri

Usûl-ü cedîde üzere eğitim yapan İptidâî okulları Musul'da ilk defa 1890 yılında açılmıştır. 1890-1899 yılları arasında, 1898 yılında açılan Dârülmualimîn-i İptidâî de dâhil edilirse Musul merkez ve bağlı kazâlarında 24 adet İptidâî mektebinin açılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Musul merkez ve bağlı kazâlarında 1300-1317(1890-1899) yılları arasında açılan İptidâî mekteplerinin açılış tarihleri ve açıldıkları yerler şu şekildedir²⁰⁹.

²⁰⁶ **1316 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1296, 1297.

²⁰⁷ **1317 Tarihli Maârif Salnâmesi**, Matbaa-ı Amire, İstanbul, H.1317(M.1899), s. 1496.

²⁰⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s. 90.

²⁰⁹ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 687.

<u>Livâ</u> <u>(Sancak)</u>	<u>Kazâ</u>	<u>Mektebin Derecesi</u>	<u>Mektebin</u> <u>mevki</u>	<u>Bulunduğu</u>	<u>Açılış</u> <u>Tarihi</u>
Musul	Musul	Dârülmuaallimîn-i İptidâî	Cami-i Hüzzam		1316(1898)
Musul	Musul	İptidâî	Cami-i Hüzzam		316(1898)
Musul	Musul	İptidâî	Suk'us Sayf		316(1898)
Musul	Musul	İptidâî	Bab'üs Saray		316(1898)
Musul	Musul	İptidâî	Cami-i Cemşid		316(1898)
Musul	Musul	İptidâî	Rabiiye		1317(1899)
Musul	Musul	İptidâî	Meydan		1317(1899)
Musul	Musul	İptidâî	Bab'ül Beyz		316(1898)
Musul	Musul	İptidâî	Ninova Karyesi		319(1901)
Musul	Musul	İptidâî	Yarımca Karyesi		1310(1892)
Musul	Musul	İptidâî	Gökçeli Karyesi		308(1890)
Musul	Musul	İptidâî	Minare-i Şebek Karyesi		308(1890)
Musul	Musul	İptidâî	Topzave Karyesi		308(1890)
Musul	Musul	İptidâî	Ebu Cerbua Karyesi		1310(1892)
Musul	Musul	İptidâî	Deraviş Karyesi		308(1890)
Musul	Musul	İptidâî	Ömer Kapıcı		308(1890)
Musul	Musul	İptidâî	Orta Karyesi		310(1892)
Musul	Musul	İptidâî	Karakoyunlu Karyesi		310(1892)
Musul	Musul	İptidâî	Şerihan Karyesi		310(1892)
Musul	Zaho	İptidâî	Nefs-i Zaho		316(1898)
Musul	Zaho	İptidâî	Sandıklı Nahiyesi		311(1893)
Musul	Dohuk	İptidâî	Nefs-i Dohuk		316(1898)
Musul	Akra	İptidâî	Nefs-i Akra		316(1898)
Musul	İmadiye	İptidâî	Nefs-i İmadiye		316(1898)

Görüldüğü gibi bu mekteplerden 19 tanesi Musul Merkez Kazâsı ve bağlı köylerde, 2 tanesi Zaho Kazâsında, birer tanesi de Akra, Dohuk ve İmadiye kazâlarında açılmıştır. Diğer kazâlarda henüz İptidâî mektebi açılmadığı anlaşılmaktadır.

1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde ise Musul merkezinde hepsinde 1 tane muallim ve 1 tane de hademe bulunan, 50 öğrencisi olan Numûne-i Tedris, 30 öğrencisi olan Cami-i Hüzzam, 75 öğrencisi olan Rabiiye, 20 öğrencisi olan Şeyh Halid, 52 öğrencisi olan Bab-ı Irak, 25 öğrencisi olan Cami-i Cemşid ve 31 öğrencisi olan Bab'üs Saray İptidâî mekteplerinin ismi geçmektedir. Yine aynı Salnâmede Musul'a bağlı köy ve kasabalarda 8 öğrencisi olan Deraviş Köyü, 9 öğrencisi olan Orta Harab, 5 öğrencisi olan Karakoyunlu, 14 öğrencisi olan Gökçeli, 8 öğrencisi olan Topzave, 7 öğrencisi olan Ömer Kapıcı, 9 öğrencisi olan Ebu Cerbua, 11 öğrencisi olan Şerihan, 17 öğrencisi olan Yarımca, 11 öğrencisi olan Minare-i Şebek ve 20 öğrencisi olan Ninova İptidâî mekteplerinin isimleri geçmektedir²¹⁰. Bu rakamlar dikkate alındığında Musul Merkez Kazâsı ve bağlı köylerindeki iptidâî mekteplerindeki öğrenci sayısının 402 olduğu anlaşılmaktadır.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde Musul Merkez Kazâsı ve bağlı köylerinde 19 iptidâî mektebinin ismi geçerken 1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde 18 iptidâî mektebinin ismi geçmektedir. Yine her iki Salnâmedeki mektep isimleri karşılaştırıldığında okulların isimlerinde bazı farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklılığın sebepleri muhtemelen bazı mekteplerin öğrenci yetersizliğinden kapanmış olması daha sonra kapanan mekteplerin yerlerine yenilerinin açılmış olmasıdır.

2.2.1.2 Kerkük Sancağı İptidâî Mektepleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nden anlaşıldığı kadarıyla 20. yüzyıl başlarında Kerkük Sancağı'nda ilk İptidâî mektebi 1316(1898) yılında açılmıştır. 1880-1889 yılları arasında Kerkük Merkez Sancağı ve bağlı kazâlarda 5 tane İptidâî mektebi açıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan 3 tanesi Kerkük Merkez Sancağı sınırları içinde, 1'er tanesi de Erbil ve Köysancak kazâlarında açılmıştır.

²¹⁰ 1325 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, s. 159.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı'nda açılan İptidâî mekteplerinin açıldıkları yerler ve açılış tarihleri aşağıdaki şekildedir²¹¹.

<u>Livâ</u> <u>(Sancak)</u>	<u>Kazâ</u>	<u>Mektebin Derecesi</u>	<u>Mektebin</u> <u>mevki</u>	<u>Bulunduğu</u>	<u>Açılış</u> <u>Tarihi</u>
Kerkük	Kerkük	İptidâî	Korye Mahallesi		316 (1898)
Kerkük	Kerkük	İptidâî	Kale		316 (1898)
Kerkük	Kerkük	İptidâî	Köprübaşı		316 (1898)
Kerkük	Erbil	İptidâî	Hankâh		1316(1898)
Kerkük	Köysancak	İptidâî	Nefs-i Köysancak		1317(1899)

Kerkük Sancağı'na bağlı Erbil ve Köysancak Kazâları dışındaki diğer kazâlarda henüz İptidâî mektebi açılmadığı anlaşılmaktadır.

2.2.1.3 Süleymâniye Sancağı İptidâî Mektepleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nden anlaşıldığı kadarıyla 20. yüzyıl başlarında Süleymâniye Sancağı'nda ilk İptidâî mektebi 1316(1898) yılında açılmıştır. Aynı Salnâmeye göre 1903 yılı itibariyle sancak sınırları içinde başka bir İptidâî mektebinden bahsedilmemektedir.

1321(1304) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Sancağı'nda açılan iptidâî mekteplerinin açıldıkları yerler ve açılış tarihleri aşağıdaki şekildedir²¹².

<u>Livâ</u> <u>(Sancak)</u>	<u>Kazâ</u>	<u>Mektebin</u> <u>Derecesi</u>	<u>Mektebin</u> <u>mevki</u>	<u>Bulunduğu</u>	<u>Açılış</u> <u>Tarihi</u>
Süleymâniye	Süleymâniye	İptidâî	Nefs-i Süleymâniye		1316(1898)

Musul Vilâyeti dâhilindeki iptidâî mektepleri hakkında bir değerlendirme yapılırsa,

²¹¹ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s 687.

²¹² 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s 687.

1-İptidâî mekteplerinin 1890 yılından itibaren Musul Vilâyeti dâhilinde açılmaya başlandığı, 1899 yılında Vilâyet dâhilinde bu okulların sayısının 30'a ulaştığı, bunlardan 1 tanesinin Dârülmualimîn-i İptidâîsi olduğu anlaşılmaktadır.

2-Yukarıda adı geçen İptidâî mekteplerinin tamamının II. Abdülhamit'in saltanatı döneminde açıldığı görülmektedir.

3- İptidâî mekteplerinin Vilâyet genelindeki dağılımının dengesiz olduğu, bazı kazâlar dâhilinde 1899 yılı itibariyle hala iptidâî mektebi açılmadığı anlaşılmaktadır.

4-Vilâyette iptidâî okulları açılmadan önce 392 adet Sıbyân (usül-ü atfika) mektebinin bulunduğu²¹³ göz önünde bulundurulursa yüzyılın başlarında açılan iptidâî (usül-ü cedît) mekteplerinin sayısının yetersiz kaldığı görülmektedir.

2.2.2 Rüşdiye Mektepleri

İlk olarak II. Mahmud döneminde Sıbyân mekteplerinin devamı olarak açılması planlanan, başlangıçta sayıları çok yavaş artan,1860 yılına kadar İmparatorluk genelinde sadece 52 adet açılabilen²¹⁴ Rüşdiye mektepleri, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nde her 500 haneli kasabalarda Rüşdiye mekteplerinin açılması kararı sonrasında İmparatorluk geneline yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Diğer vilâyetlere paralel olarak Musul Vilâyeti dâhilinde de bu okullar açılmaya başlanmıştır. Yüzyılın başlarında İmparatorluk genelindeki Rüşdiye mekteplerinin sayısı 425'e Musul Vilâyeti dâhilinde ise 6'ya ulaşmıştır²¹⁵. 1906-1907 öğretim yılında ise İmparatorluk genelindeki

²¹³ 1316 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1256, 1257(Bu tablo aynen 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesinin 1496. Sahifesinde de verilmiştir.)

²¹⁴ Karal, a.g.e., C. VII, s. 194.

²¹⁵ Sakaoğlu, a.g.e., s. 117.

Rüşdiye mektebi sayısı 619'a ulaşırken Musul Vilâyeti dâhilindeki Rüşdiye sayısı 6 olarak kalmıştır²¹⁶.

2.2.2.1 Musul Merkez Sancağı Rüşdiye Mektepleri

1308(1890) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nden Musul'da 1 mektebi Rüşdiye olduğu anlaşılmaktadır²¹⁷. 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde Musul merkezde Rüşdiye mektebinin varlığına dair kayıt yoktur. 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde ise Musul İnas* Mekteb-i Rüşdiyesi hakkında bilgi verilmiştir. 1317(1899) ve 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmelerinde bu okulun talebe adedi 20 olarak geçmektedir. Adı geçen Salnâmelerden anlaşıldığı kadarıyla Musul Merkez Sancağına bağlı diğer kazâlarda Rüşdiye mektepleri açılmamıştır. Okulun öğrenci sayısı 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre 30 iken²¹⁸ 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre 78²¹⁹, 1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde 107 olarak geçmektedir²²⁰. Okulun öğrenci sayısının 1901 de 30 iken 1907 yılında üç katından fazla artarak 107 ye ulaştığı dikkate alınırsa bu okula halkın ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre okulun Muallim-i Evvel Fatma Zehra Hanım, Muallim-i Sâniye Vekilesi Atiye Hanım ve Nakış Muallimesi Penbe Hanım olmak üzere 3 muallimi, 1 tane de hademesinin olduğu anlaşılmaktadır²²¹.

²¹⁶ Kodaman, **a.g.e.**,s. 105.

²¹⁷ **1308 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi**, s.105.

*Kızlar, (bkz.Şemsettin Sami, **a.g.e.**, s. 170)

²¹⁸ **1319 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 908.

²¹⁹ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 678.

²²⁰ **Musul Vilâyet Salnâmesi**, s. 158.

²²¹ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 678.

2.2.2.2 Kerkük Sancağı Rüşdiye Mektepleri

1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilerden Kerkük merkez ve bağlı kazâlarında 4 tane Rüşdiye mektebi açıldığı anlaşılmaktadır. 1 tanesi Kerkük merkezinde, 1'er tanesi de Revandiz, Erbil ve Salahıye kazâlarında açılmıştır. 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilere göre Musul Vilâyet merkezinde Rüşdiye mektebinden bahsedilmezken Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarında 4 tane Rüşdiye mektebi hakkında bilgi verilmesi, Kerkük Sancağı'nın Rüşdiye mektepleri bakımından Vilâyet içerisinde diğer kazâlara oranla daha avantajlı olduğunu göstermektedir.

1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Rüşdiye mekteplerinin yerleri ve öğrenci sayıları aşağıdaki şekildedir²²².

<u>Mektebin Adı</u>	<u>Bulunduğu Yer</u>	<u>Öğrenci sayısı</u>
Kerkük Mekteb-i Rüşdiyesi	Kerkük	53
Revandiz Mekteb-i Rüşdiyesi	Revandiz	30
Erbil Mekteb-i Rüşdiyesi	Erbil	35
Salahıye Mekteb-i Rüşdiyesi	Salahıye	30

Bu mekteplerde öğrenim gören öğrencilerin toplam sayısı, 1317(1899), 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmelerinde 148²²³, 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde 120²²⁴

²²² 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1403, 1404.

²²³ 1318 Tarihli Maârif Salnâmesi, Matbaa-ı Amire, İstanbul, H.1318(M.1900), s. 1585, 1586.

²²⁴ 1319 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 907, 908.

iken 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre 123²²⁵ olarak geçmektedir. Bu okulların toplam öğrenci sayısında az da olsa bir düşüş olduğu görülmektedir.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre bu 4 mektebin hepsinde de 1 tanesi muallim-i evvel ya da muallim-i evvel vekili, diğeri de hat muallimi olmak üzere 2 tane muallimin görev yaptığı anlaşılmaktadır²²⁶.

2.2.2.3 Süleymâniye Sancağı Rüşdiye Mektepleri

1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilerden Süleymâniye Sancak Merkezinde birisi askerî olmak üzere iki tane Rüşdiye mektebinin açıldığı anlaşılmaktadır.

1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 1 tane muallim-i evvel, 1 tane muallim-i sâni ve 1 tane de hüsn-ü hat muallimi olmak üzere 3 kişilik eğitim kadrosu ve 1 tane de hademesi bulunmaktadır²²⁷.

Süleymâniye Mekteb-i Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısı 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre 21²²⁸, 1317(1899) ve 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmelerinde 30²²⁹ olarak geçmektedir. Bu okulun 1319(1901) ve 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmelerinde ismi geçmemektedir. Süleymâniye Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîsi'nin ise 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre idare ve öğretmen kadrosu aşağıdaki şekildedir²³⁰.

²²⁵ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesine, s. 678.

²²⁶ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 678.

²²⁷ 1316 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1201.

²²⁸ 1316 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1201.

²²⁹ 1318 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1575.

²³⁰ 1316 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1202.

Müdür	Münhaldir	-
Dâhiliye Zâbiti	Abdurahman Efendi	Mülâzım-ı Evvel
Dâhiliye Zâbiti	Ahmed Tevfik Efendi	Mülâzım-ı Evvel
Fransızca Muallimi	Şevki Efendi	-
Coğrafya Muallimi	Münhaldir	-
Riyaziye Muallimi	Münhaldir	-
Resim Muallimi	İbrahim Efendi	Yüzbaşı
Arabî Muallimi	Mehmed Efendi	-
Farisî Muallimi	Mehmed Feyzi Efendi	-
Kavâid ve İlm-i Hal Muallimi	Mehmed Reşid Efendi	-
Hüsn-ü Hat Muallimi	Mehmed Şükrü Efendi	-
İmlâ Muallimi	Abduh Efendi	-

Mektepte 1 tanede hademenin görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu mektebin öğrenci sayısı 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde 149²³¹, 1317(1899),1318(1900),1319(1901) ve1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmelerinde ise 106²³² olarak geçmekte olup, okulda okuyan öğrencilerin tamamının Müslüman olduğu, gayr-i müslim öğrencisi olmadığı anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen öğretmen kadrosu ile ilgili bilgilerden de anlaşılacağı gibi Coğrafya ve Riyaziye (Matematik) gibi iki önemli branşın boş olması Vilâyette yaşanan Rüşdiye öğretmeni yetersizliğini açık şekilde ispat etmektedir.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde her 500 haneli kasabalarda Rüşdiye mektebi açılması kararı alınmış olmasına rağmen 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nden Musul Vilâyeti dâhilinde bu hedefe ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Aynı Salnâmedeki bilgilerden anlaşıldığına göre 1903 yılı itibariyle hala Musul Sancağı'na bağlı İmadiye, Zaho, Sincar, Dohuk ve Akra kazâlarında, Kerkük Sancağı'na bağlı Köysancak, Raniye

²³¹ **1316 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1202.

²³² **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 685.

Kazâlarında, Süleymâniye Sancağına bağlı Gülanber, Bazyan, Şehr-i Pazar ve Memurat'ül Hamit Kazâlarında Rüşdiye Mektepleri hala açılmamıştır.

Musul Vilâyeti'nde her ne kadar Rüşdiye sayısı az gözükse de Vilâyet nüfusu dikkate alındığında o günün koşullarında Rüşdiye okulları bakımından okullaşma durumu Anadolu'nun ortasında yer alan ve İmparatorluğun en büyük vilâyetlerinden birisi olan Sivas Vilâyeti ile kıyaslandığında oranının pek de düşük olmadığını söyleyebiliriz²³³.

Bu bilgiler ışığında 20. yüzyıl başlarında Musul Vilâyeti dâhilindeki Rüşdiye mektepleri hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak şunları söyleyebiliriz;

1-1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi'nde her 500 haneli kasabalarda Rüşdiye mektebi açılması kararı doğrultusunda Musul Vilâyeti dâhilinde de bu okulların açılmış olduğu ancak belirlenen hedeflere Vilâyet genelinde ulaşamamış olduğu anlaşılmaktadır.

2-Rüşdiye mekteplerinin Vilâyet genelindeki dağılımının dengesiz olduğu, bazı kazâlar dâhilinde 1903 yılı itibariyle hala Rüşdiye mektebi açılmadığı görülmektedir.

3-Bu mekteplerde iki ya da üç öğretmenle eğitim verilmesi, öğretmen sıkıntısı yaşandığını, yeterli eğitim kadrosunun oluşturulamadığını göstermektedir.

2.2.3 İdâdî Mektepleri

²³³ Sivas Vilâyeti ve bağlı sancaklarında rüşdiye mekteplerinin sayısı 23 tanedir(1321 Tarihli Maârif Salnâmesi,s.545 – 549). Aynı Salnâmede Sivas Vilâyetinin genel nüfusu 1087,555 tir. Bu rakamlara göre Sivas Vilâyetinin genel nüfusunu yani 1087,555'i Vilâyetteki rüşdiye mekteplerinin sayısı olan 23'e oranlarsak $1087,555/23=47285$ çıkmaktadır. Yani Sivas Vilâyetinde her 47285 kişiye bir rüşdiye mektebi düşmektedir. Şimdi aynı Salnâmede Musul Vilâyeti ile ilgili bilgileri kullanarak aynı işlemi Musul Vilâyetine uyguladığımızda genel nüfus 300,280 (1321 Tarihli Maârif Salnâmesi,s.688), rüşdiye mektebi sayısı 6 (1321 Tarihli Maârif Salnâmesi,s.678) olup genel nüfusu rüşdiye mektebi sayısına oranladığımızda $300,280/6=50046$ çıkmaktadır. Bu rakama göre Musul Vilâyetinde 50046 kişiye 1 rüşdiye mektebi düşmektedir.

1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi ile ÷lke geneline yayılması planlanan idâdî mekteplerinin sayısı yavaş da olsa artmıştır. II. Abd÷lhamid dönemi sonunda İmparatorluk genelindeki resmi idâdî sayısı, 84 tanesi taşrada olmak üzere toplam 93'e ulaşmıştır²³⁴.

Musul Vilâyetinde de 1893 yılında öğretim süresi 5 yıl ve gündüzlü olmak üzere bir idâdî açılmıştır²³⁵. 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre mektebin idare ve öğretim kadrosu aşağıdaki şekildedir²³⁶.

Müdür	Mehmed Tevfik Efendi
Hesap ve Tarih-i Umumî ve Usûl-i defter ve Fransızca ve Cebir ve İnşa ve Kitabet Muallimi	Mehmed Tevfik Efendi
Ulûm-i Dinîye ve Arabî ve Hendese ve Farisî ve Türkçe Muallimi	İbrahim Efendi
Coğrafya ve Malumat-ı Nafia Muallimi	Hasan Hayreddin Efendi
Türkçe Muallimi	Ahmed İzzet Efendi
Hüsn-ü Hat Muallimi	Mehmed Sadi Efendi
Resim Muallimi	Abduh Efendi

²³⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s.129.

²³⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s.126.

²³⁶ **1316 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s.1200.

Ser Mübassır*

Ahmed Efendi

İkinci Mübassır

Seyyid Abdurahman Efendi

Salnâmedeki bilgilerden okulda 2 tane de hademenin görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Musul Mekteb-i İdâdîsi'nin yukarıda verilen öğretmen kadrosu incelendiğinde Mehmet Tevfik Efendi'nin müdürlük yanında 7, İbrahim Efendi'nin 5 ve Hasan Hayreddin Efendi'nin 2 farklı derse girdiği anlaşılmaktadır. Bu durum Rüşdiye okullarında yaşanan öğretmen sıkıntısının Musul Mekteb-i İdâdîsi'nde de yaşandığını gözler önüne sermektedir.

1316(1898)²³⁷, 1317(1899)²³⁸, 1318(1900)²³⁹, 1319(1901)²⁴⁰ ve 1321(1903)²⁴¹ Tarihli Maârif Salnâmelerine göre okulun öğrenci sayısı aşağıdaki şekildedir.

<u>İlgili Salnâme</u>	<u>Öğretim Yılı</u>	<u>Öğrenci sayısı</u>		<u>Toplam</u>
		<u>Müslim</u>	<u>Gayri Müslim</u>	
1316 Tarihli	1313-1314(1895-1896)	302	1	303
1317 Tarihli	1314-1315(1896-1897)	332	9	341
1318 Tarihli	1315-1316(1897-1898)	332	9	341
1319 Tarihli	1316-1317(1898-1899)	338	4	342
1321 Tarihli	1318-1319(1900-1901)	218	2	220

*Mübassır: Mekteplerde öğrencilerin fiil ve hareketlerinin teftişiyle hüsn-ü hallerine nezaret eden memur (bkz.Şemsaddin Sami, a.g.e., s. 1270)

²³⁷ **1316 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1200.

²³⁸ **1317 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1402.

²³⁹ **1318 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1575.

²⁴⁰ **1319 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 907.

²⁴¹ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 677.

Okulun toplam öğrenci sayısı 1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde ise 241 olarak geçmektedir²⁴².

Okulun Müslüman öğrenciler ile birlikte gayr-i müslim öğrencileri de kabul ettiğini öğreniyoruz. Okulun öğrenci sayısının azalmasına bakılırsa Müslüman halkın bu okula yeterince rağbet etmediğini, gayr-i müslim öğrenci sayısındaki düşüşün ise bölgede açılan ecnebi mekteplerine yönlendirilmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Birinci bölümde belirtildiği gibi, vilâyetlerde Sultanîlerin açılmamasının eksikliği, Vilâyet idâdîlerinin 7 yıla çıkarılması suretiyle aşılmaya dönük bir politika benimsenmiş olmasına rağmen, 7 yıllık yatılı İdâdîlerin masraflarının yüksekliğinden dolayı çok sayıdaki diğer vilâyetlerde olduğu gibi Musul Vilâyeti'nde 5 yıllık gündüzlü bir idâdî mektebi açılmıştır²⁴³.

Maârif Salnâmelerinde ve 1308(1890), 1310(1892),1325(1907) Musul Vilâyet Salnâmelerinde Vilâyet dâhilinde Musul İdâdî Mektebi dışında başka idâdî mektebi hakkında bilgi verilmemiştir. Bu bilgilerden hareketle Vilâyet dâhilinde başka idâdî mektebi açılmadığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında bir değerlendirme yapılırsa şunları söyleyebiliriz,

1- Vilâyet genelinde sadece 1 tane idâdî açılabilmiş olması, Kerkük ve Süleymâniye Sancakları ile bütün kazâlarda idâdî mektebi açılmamış olması, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile ulaşılmak istenen hedefe Musul Vilâyeti'nde ulaşılamadığını göstermektedir.

2-Musul Vilâyeti'nde 1 tane idâdî mektebi açılmış olmasına rağmen öğretmen sıkıntısı yine yaşanmıştır.

3-Mektepin öğrenci sayısının 1316-1317(1898-1899) Öğretim yılında 338 Müslüman,4 gayr-i müslim toplam 342 iken 1318-1319(1900-1901) öğretim yılında Müslüman

²⁴² 1325 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, s. 158.

²⁴³ Kodaman, a.g.e., s. 125, 126.

öğrenci sayısının 218'e, gayr-i müslim öğrenci sayısının ise 2'ye düşmesi mektebe karşı hem Müslüman hem de gayr-i müslim halkın ilgisinin azaldığını gösterir.

2.2.4 Sultanî ve Dârümuallimîn Mektepleri

1316(1898), 1317(1899), 1318(1900) ve 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmelerinde ve 1325(1907) Musul Vilâyet Salnâmesi'ndeki bilgilere göre yüzyıl başlarında Musul'da Sultanî açılmamıştır. Vilâyet dâhilinde sadece 1 tane idâdî mektebi açıldığı göz önünde bulundurulursa, Sultanî gibi Rüşdiye ve İdâdîlere oranla daha üst seviyede olan bir okulun açılmamış olması şaşırtıcı olmaz. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nde her vilâyet merkezine bir Sultanî açılması kararı alınmış olmasına rağmen 1325(1907) Musul Vilâyet Salnâmesi'nden öğrendiğimize göre hala Musul Vilâyeti'nde böyle bir okulun açılmamış olması Osmanlı Devleti'nin Maârif alanındaki planlamalarının ne kadar gerisinde kaldığını göstermektedir. Yukarıda birinci bölümde belirtildiği gibi Sultanî mekteplerinin sayısının II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar 3'ü geçmemesi, İstanbul dışında sadece Girit ve Beyrut Vilâyetlerinde açılabilmiş olması dikkate alınırca Musul Vilâyeti'nde de açılmamış olmasını normal karşılamak gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi Sultanîlerin açılmadığı yerlerde Vilâyet idâdîlerinin 7 yıla çıkarılması benimsenmesine rağmen, 7 yıllık yatılı idâdîlerin masraflarının yüksekliğinden dolayı diğer bazı vilâyetlerde olduğu gibi, Musul Vilâyeti'nde de Sultanî mektebi açılmamasına rağmen 5 yıllık gündüzlü bir idâdî mektebi açılabilmiştir. Açılmayan Sultanî mektebinin eksikliğinin en azından Vilâyet İdâdîsi'nin 7 yıla çıkarılarak giderilmesi gerekirken bununda Musul Vilâyeti'nde gerçekleştirilemediği anlaşılmaktadır.

Modern eğitim öğretimde öğretmenin rolü anlaşılmış olmasına rağmen, 1848 yılında İstanbul'da Rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan Dârümuallimîn den başka bir öğretmen okulu 1868 yılına kadar açılmamıştır²⁴⁴. Ancak sayıları artmaya

²⁴⁴ Kodaman, a.g.e., s. 145.

başlayan Rüşdiye mekteplerindeki öğretmen sıkıntısını aşmak amacıyla 1882 yılında dönemin sadrazamı Said Paşanın önerisi ile padişah 10 Vilâyette Dârümuallimîn açılması yönünde talimat vermiştir. Kısa süre içinde Edirne, Kosova, Van, Halep, Bursa, Sivas, Selanik, Aydın, Mamuretülaziz, Konya ve Amasya ile birlikte Musul Vilâyeti'nde de bir Dârümuallimîn açılmıştır²⁴⁵. Bu bilgilerden Musul Vilâyeti'nin diğer Vilâyetler içinde Dârümuallimîn açılan az sayıdaki şanslı vilâyetlerden birisi olduğunu anlıyoruz. 1900 yılında taşrada 32 öğretmenin görev yaptığı, 496 öğrencinin eğitim gördüğü, öğretmen sayısı 1 ile 6 arasında değişen toplam 15 adet Dârümuallimîn bulunmaktaydı²⁴⁶.

1316(1898), 1317(1899) ve 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmelerinde Musul Dârümuallimîn hakkında bilgi verilmemiştir. 1319(1901)Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Dârümuallimîn'nin öğrenci sayısı aşağıdaki şekildedir²⁴⁷.

Mektebin Adı Bulunduğu Yer 1318-1319 Ders yılındaki Öğrenci sayısı

Dârümuallimîn Musul 10

Okulun öğrenci sayısı 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde ise 11 olarak geçmektedir²⁴⁸. 1321(1903)Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre mektebin bir tanesi Muallim-i Evvel Abdül Fettah Efendi, diğeri de Hüsn-ü Hat Muallim vekili Hamdi Efendi olmak üzere iki muallimi olduğu, 1 tanede hademesinin bulunduğu anlaşılmaktadır²⁴⁹. Okulun öğrenci sayısının 1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'ne göre 5'e düştüğü anlaşılmaktadır²⁵⁰.

²⁴⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 152.

²⁴⁶ Akyüz, **a.g.e.**, s.250.

²⁴⁷ **1319 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 907.

²⁴⁸ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 677.

²⁴⁹ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 677.

²⁵⁰ **1325 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi**, s. 158.

2.2.5 Medreseler

Medrese adı verilen eğitim kurumları, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren yüzyıllarca hem idari hem de toplumsal yaşamda önemli rol oynamışlardır. Zamanla bozulan, gelişmelere ayak uyduramayan medreseler, toplumun eğitim ihtiyacına cevap veremez hale gelmişlerdir. Tanzîmât'tan sonra medreselerin ıslah edilmesinin gerektiği görüşü toplumda belirmeye başlamış ve bu doğrultuda bazı girişimler yapılmıştır²⁵¹. 1910 yılında Medaris-i İlmiye Nizâm-nâmesi'nin çıkarılması²⁵² bu yönde atılmış ciddi adımdır. Bu Nizâm-nâme ile tüm medreselerde öğrenim süresinin 12 yıl olması, programda. Matematik, Geometri, Fizik, Kimya, Astronomi, Kozmografya, Tarih, Coğrafya, Farsça gibi derslerin yer alması, medreselere yalnızca 15-35 yaş arası olanların kaydedilmesi gibi kurallar getirilmiştir. Musul Vilâyeti'ndeki medreseleri de İmparatorluk genelindeki medreselerden ayrı tutmak mümkün değildir. Aşağıda görüleceği üzere sadece tek müderrisin görev yaptığı, bazılarında sadece tek bir öğrencinin bulunduğu Musul medreseleri'nde de ıslaha ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasî sıkıntılar, Öğretmen yetersizliği medreselerin ıslahı yönündeki girişimlerin başarıya ulaşmasını engellemiştir. Millî Mücadele Döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi(T.B.M.M.) Hükümeti 1921 yılında medreselerin ıslahı konusunda yeni bir Nizâm-nâme çıkarmış²⁵³ ancak belirtilen tarihte Musul Vilâyeti İngiliz işgali altında olduğundan bu Nizâm-nâmenin Musul Medreseleri'nde uygulanması mümkün olmamıştır.

²⁵¹ Akyüz, a.g.e., s. 284.

²⁵² Akyüz, a.g.e., s. 285.

²⁵³ Akyüz, a.g.e., s. 286.

2.2.5.1 Musul Merkez Sancağı Medreseleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Merkez Sancağı ve bağlı kazâlarındaki medreselerin isimleri, bulunduğu livâ(Sancak), kazâ, bulunduğu mahalle, medresenin müderrisi, talebe adedi ve medresenin kurucusu aşağıdaki gibidir²⁵⁴.

Medresenin;

<u>Livâsı</u>	<u>Kazâsı</u>	<u>İsmi</u>	<u>Bulunduğu mahalle</u>	<u>Müderrisi</u>	<u>Talebe adedi</u>	<u>Kurucusu</u>
Musul	Musul	Ağalar Camii	Bab'ül Cısr	Süleyman Bey	25	İsmail Ağa ve biraderleri
Musul	Musul	Paşa Camii	Suk'u l Kebir	Müftü Mehmed Efendi	15	Hacı Hüseyin ve Süleyman Paşalar
Musul	Musul	-	Bab'üs Saray	Abdürrahim Efendi	10	Hacı Abdal
Musul	Musul	Ahmediye	Bab'üs Saray	Yusuf Efendi	10	Ahmed Efendi
Musul	Musul	Numaniye	Saraçhane	Abdül Vahab Efendi	11	Numan Paşa
Musul	Musul	Yahya Paşa	Saraçhane	Abdül Vahab Efendi	8	Yahya Paşa
Musul	Musul	Rabi'ie	Rabi'ie	Hacı Ahmed Efendi	5	Rabia Hatun
Musul	Musul	Hasan Paşa	Rabi'ie	Yusuf Efendi	6	Hasan Paşa
Musul	Musul	Bab'üt-top	Bab'üt-top	Mehmed Efendi	3	Abduh bin Cerciş
Musul	Musul	Nebi Şit	Cübbe Mahallesi	Abdurrahman Efendi	8	Ahmed Paşa
Musul	Musul	Molla Zekeriya	Bab'ül Cedit	Hacı Mehmed Efendi	25	Hacı Zekeriya
Musul	Musul	Bab'ül Beyz	Bab'ül Beyz	Mehmed Efendi	6	Mehmed Paşa
Musul	Musul	Mahmudin	Mahmudin	Abdurrahman Efendi	18	Mehmed Paşa
Musul	Musul	Cami-i El Kameri	Bab'ül Cedit	Emin Efendi	1	Hacı Kasım Amri
Musul	Musul	Beni Yunus	Ninova Köyü	Mehmed Efendi	3	Meçhul

²⁵⁴ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 680, 681.

Musul	Musul	Hacı Hüseyin Bey	Bab'ül Mescid	Şeyh Mehmed Ali Efendi	8	Hacı Hüseyin Bey
Musul	Musul	Hayatiye	İmam İbrahim	Mehmed Efendi	5	Mehmed Efendi
Musul	Musul	Yunus Efendi	Reis'ül Gur	Said Efendi	6	Yunus Efendi
Musul	Musul	Abduh bey	Reis'ül Gur	Mehmet Efendi	23	Abduh Bey
Musul	Musul	Mahmud Bey	Bab'ül Nebi	Ahmed Fahri Efendi	8	Mahmud
Musul	Musul	Beni Cercis (حمواقدو)	Beni Cerciş Meydan	Mustafa Bey	8	Meçhul
Musul	Musul	Cami-i Cemşid	Cami-i Cemşid	Ahmed Efendi	3	Hacı Abduh Bekir Efendi
Musul	Musul	Nebat'ül Hüsn	Kuyumcular	Mehmed Efendi	13	Şehidzadeler
Musul	Musul	Cami-i Hüzzam	Cami-i Hüzzam	Mehmed Efendi	5	Şeyh ve Hacı Hüzzam
Musul	Musul	Hacı şerif	Bab'üs Saray	Davud Efendi	11	Şeyh ve Hacı Hüzzam
Musul	Musul	Nebi Danyal	Nebi Danyal	Mustafa Bey	5	Hacı Mehmed Ali ve Şerif çelebiler
Musul	Musul	Cüycat	Bab'ül Cedît	Hacı Efendi	5	Mehmed Paşa
Musul	Musul	Hacbat	Bab'ül Beyaz	Abduh Efendi	3	Ahali Tarafından
Musul	Musul	Mahzar Paşa	Bab'ün Nebi	Abdülbaki Çelebi	5	Mahzar Paşa
Musul	Musul	Hatun Camii Hatun	Çavuş İlhan	Sofu Mehmed Efendi	8	Meryem Hatun
Musul	Dohuk	Şeyh Adî	Mizuri Nahiyesi	Abdurrahman Efendi	10	Hüseyin
Musul	İmadiye	Kophan	Nefs-i İmadiye	Emin Efendi	8	Şeyh Adi Hazretleri
Musul	İmadiye	Medrese-i Cedid	Nefs-i İmadiye	Müftü Esad Efendi	11	Seyyid Bey
Musul	İmadiye	Bamerni	Bamerni Karyesi	Mustafa Efendi	7	Şeyh Mehmed Efendi
Musul	İmadiye	Birveşin	Birveşin Karyesi	Necmeddin ve Seyyid Efendiler	10	Şeyh Abduh Efendi
Musul	İmadiye	Seyyid Nuri	(پيسكتی)	Şeyh Abduh Efendi	15	Şeyh Abduh Efendi
Musul	İmadiye	Şeyh Maruf	Dirgel Şeyhan Karyesi	Taha Efendi	4	Seyyid Nuri Efendi
Musul	İmadiye	Şeyh Maruf	Dirgel Şeyhan Karyesi	Şeyh Abduh Efendi	6	?

Musul	İmadiye	Maye	Pirvari Nahiyesinin Maye Karyesi	Taha Efendi	11	İmadiyeli Kubad Paşa
Musul	Zaho	Medrese-i İlmiye	Kasaba	Molla Ahmed Efendi	12	Ahali Tarafından

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Merkez Sancağı ve bağlı kazâlarda 40 tane medrese olduğu, bunlardan 31 tanesinin Musul sancağı merkez kazâsı hudutları dâhilinde, 7 tanesinin İmadiye Kazâsı hudutları dâhilinde, 1'er tanesinin de Zaho ve Dohuk kazâlarında olduğu, bu 40 medresede 364 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.

1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Merkez Sancağı ve bağlı kazâlarda 39 tane medrese olduğu, bunlardan 31 tanesinin Musul Sancağı Merkez Kazâsı hudutları dâhilinde, 7 tanesinin İmadiye Kazâsı hudutları dâhilinde, 1 tanesinin de Zaho Kazâsı'nda olduğu, bu 39 medresede 332 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır²⁵⁵. Bu bilgiler 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde aynen tekrar edilmiştir²⁵⁶. 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre de Musul Merkez Sancağı ve bağlı kazâlarda 39 tane medrese olduğu, bunlardan 31 tanesinin Musul sancağı merkez Kazâsı hudutları dâhilinde, 7 tanesinin İmadiye Kazâsı hudutları dâhilinde, 1 tanesinin de Zaho Kazâsı'nda olduğu, bu 39 medresede 372 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır²⁵⁷. Bu Salnâmelerdeki verilerden yüzyılın başlarında Musul Sancağı dâhilindeki medreselerde azda olsa öğrencilerin sayısında artış olduğu anlaşılmaktadır.

1321(1903)Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgiler dikkate alınarak yapılan yukarıdaki listede ismi verilmeyen 3. ve Bulunduğu yer olarak kasaba geçen son sıradaki

²⁵⁵ **1317 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1406 -1409.

²⁵⁶ **1318 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1578 -1581.

²⁵⁷ **1319 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 910 - 912.

medreselerin isimleri ve kurucuları, müderrisleri, talebe adedi ile ilgili bilgiler 1319(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde aşağıdaki şekilde geçmektedir²⁵⁸.

Medresenin;

<u>Livâsı</u>	<u>Kazâsı</u>	<u>İsmi</u>	<u>Bulunduğu mahalle</u>	<u>Müderrisi</u>	<u>Talebe adedi</u>	<u>Kurucusu</u>
Musul	Musul	Abdaliye	Bab'üs Saray	Abdürrahim Efendi	5	Hacı Abdal
Musul	Zaho	Medrese-i İlmiye	Nefs-i Arhu Kasaba	MollaAhmed Efendi	12	Ahali Tarafından

2.2.5.2 Kerkük Sancağı Medreseleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarındaki medreselerin bulunduğu livâsı (Sancak), bulunduğu kazâ, medresenin ismi, bulunduğu mahalle, müderrisi, talebe adedi ve kurucusu aşağıdaki şekildedir²⁵⁹

Medresenin;

<u>Livâsı</u>	<u>Kazâsı</u>	<u>İsmi</u>	<u>Bulunduğu mahalle</u>	<u>Müderrisi</u>	<u>Talebe adedi</u>	<u>Kurucusu</u>
Kerkük	Kerkük	Hacı Süleyman Ağa	Hisar Hamam Mahallesi	Mehmed Efendi	12	Hacı Süleyman Ağa
Kerkük	Kerkük	-	-	Mehmed Efendi	11	-
Kerkük	Kerkük	-	Çay	Abdurahman ve Mehmed Efendiler	12	-
Kerkük	Kerkük	Ferhad Zade	Kale meydanı	Hızır Efendi	11	Ferhadzade
Kerkük	Kerkük	Naibzade	Ahi Hüseyin	Mahmud Efendi	10	Naibzade
Kerkük	Kerkük	Bulak	Bulak	Hamid Efendi	5	Mechul
Kerkük	Kerkük	Hacı Ahmed Ağa	Ahi Hüseyin	Ali Efendi	15	Hacı Ahmed Ağa

²⁵⁸ 1319 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 910, 911.

²⁵⁹ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 682, 683.

Kerkük	Kerkük	Seyyid Gani	Ahi Hüseyin	Seyyid Muhyiddin Efendi	10	Seyyid Gani
Kerkük	Salahiye	Molla Yusuf	-	Abdülcebbar Efendi	11	Molla Yusuf
Kerkük	Salahiye	İbrahim	Cami-i Kebir	Kadir Efendi	6	İbrahim
Kerkük	Erbil	Ebu Bekir	Kale	Molla İsa Efendi	9	Bekir
Kerkük	Erbil	Fatımiye Han	Kale	Molla İbrahim Efendi	8	Fatma Han
Kerkük	Erbil	Hankah	Kale	Şeyh Hidayet Efendi	10	Şehy Hidayet
Kerkük	Erbil	Çöl Camii	-	Molla Abduh	9	Şeyh Ali Efendi
Kerkük	Erbil	Molla İshak Camii	Hükümet Civarı	Mustafa Efendi	10	Molla Said
Kerkük	Erbil	Hacı Âmine	Hükümet Civarı	İsmail Efendi	5	Hacı Âmine Hatun
Kerkük	Erbil	Abduh Şadri	Hükümet Civarı	Abdurrahim Efendi	10	Abduh Efendi
Kerkük	Revandiz	Mehmed paşa	Çarşı mahallesi	Esad Efendi	11	Mehmed Paşa
Kerkük	Kerkük	İmam Kasım	İmam Kasım	Mehmed Efendi	10	Taraf-ı Eşraf
Kerkük	Kerkük	Şeyh Baki	Şatırlı	Mehmed Efendi	6	Şeyh Abdülbaki Efendi
Kerkük	Kerkük	Medrese	Şatırlı	Zeynel Efendi	6	Abdül Gani
Kerkük	Kerkük	Müslim	Korye	Muhyiddin Efendi	7	Müslim
Kerkük	Kerkük	Hacı Mustafa	Çay mahallesi	Tevfik Efendi	4	Hacı Mustafa Efendi
Kerkük	Kerkük	Kutb-u zade	Bulak	Mehmed Efendi	9	Kutb-u zade Mehmed Efendi
Kerkük	Kerkük	Hacı Abdi	Kâhya	Bekir Efendi	7	Hacı Abdi
Kerkük	Kerkük	Mâruf Efendi	Korye	Ahmed Efendi	11	Meçhul
Kerkük	Kerkük	Abdülkadir Efendi	Çay	Necib Efendi	9	Abdül Kadir
Kerkük	Kerkük	Medrese	Korye	Mehmed Efendi	6	Meçhul

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere 1321(1903)Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarında 28 tane medrese olduğu, bu medreselerde 250

öğrencinin eğitim gördüğü, bu medreselerden 18 tanesinin Kerkük, 2 tanesinin Salahiye, 7 tanesinin Erbil, 1 tanesinin de Revandiz Kazâsı'nda olduğu anlaşılmaktadır. 1317(1899) ve 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmeleri'nde Kerkük Sancağı'na bağlı İmadiye Kazâsı'nda olduğu belirtilen İmam Kasım Medresesi, 1321(1903)Tarihli Maârif Salnâmesi'nde Kerkük Sancağı Merkez Kazâsı'na dâhil edilmiştir. İmam Kasım Medresesi'nin 1317(1899) ve 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmelerinde yanlışlıkla Kerkük Sancağı'na bağlı İmadiye Kazâsı'ndaki bir medrese olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Çünkü İmadiye Kazâsı Kerkük Sancağına değil, Musul Merkez Sancağı'na bağlı bir kazâdır.

1317(1899) ve 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilerde de Kerkük Sancağı genelinde 28 tane medrese olduğu, bu medreselerden 18 tanesinin Kerkük,2 tanesinin Salahiye, 7 tanesinin Erbil, 1 tanesinin de Revandiz Kazâsı'nda olduğu anlaşılmaktadır²⁶⁰. 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilerde Kerkük Sancağı genelindeki medrese sayıları kazâlardaki dağılımı 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki gibidir. Fakat medreselere devam eden öğrenci sayısı 333 olarak geçmektedir²⁶¹. Medrese adedi ve medreselerde okuyan öğrenci sayıları göz önünde bulundurulur ise Kerkük Sancağı'nın medreselere ilgisinin yüzyılın başında hala devam ettiğini, medreselerin revaçta olduğunu söylemek mümkündür. Sancak, kazâ, mahalle ve hatta köylere kadar yayıldığı anlaşılan medreseler sayesinde ulemanın sancak halkı üzerinde etki ve nüfuzunu devam ettirdiği söylenebilir.

1321(1903)Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgiler dikkate alınarak yapılan yukarıdaki listede ismi ve kurucusu verilmeyen 2 ve 3. sıralarda verilen medreselerin isimleri ve kurucuları, müderrisleri, talebe adedi ile ilgili bilgiler 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde aşağıdaki şekilde geçmektedir²⁶².

²⁶⁰ **1318 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1584 -1586.

²⁶¹ **1319 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 914 -916.

²⁶² **1317 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1412, 1413.

Medresenin;

<u>Livâsı</u>	<u>Kazâsı</u>	<u>İsmi</u>	<u>Bulunduğu mahalle</u>	<u>Müdürrisi</u>	<u>Talebe adedi</u>	<u>Kurucusu</u>
Kerkük	Kerkük	Dede Şah Kulu	Dede Şah Kulu	Mehmed Efendi	35	Dede Şah Kulu
Kerkük	Kerkük	Şah Gazi	Çay	Abdurahman ve Mehmed Efendiler	8	Şah Gazi
Kerkük	Salahiye	Molla Yusuf	Hükümet Mahallesi	Abdülcebbar Efendi	15	Molla Yusuf
Kerkük	Erbil	Çöl Camii	Hükümet Civarı	Molla Abduh	9	Şeyh Ali Efendi

1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgiler 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde de aynen tekrar edilmiştir²⁶³.

2.2.5.3 Süleymâniye Sancağı Medreseleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Sancağı ve bağlı kazâlarındaki medreselerin bulunduğu livâsı (sancak), bulunduğu kazâ, medresenin ismi, bulunduğu mahalle, müdürrisi, talebe adedi ve kurucusu aşağıdaki şekildedir²⁶⁴.

Medresenin;

<u>Livâsı</u>	<u>Kazâsı</u>	<u>İsmi</u>	<u>Bulunduğu mahalle</u>	<u>Müdürrisi</u>	<u>Talebe adedi</u>	<u>Kurucusu</u>
Musul	Süleymâniye	Hankâh Mevlay	Dir	Molla Musa Efendi	15	Mahmud Paşa
Musul	Süleymâniye	Baş Çavuş	Serçimen	Hacı Molla Efendi	9	Abdurrahman Ağa
Musul	Süleymâniye	Molla Ali Hankâh	Serçimen	Molla Mahmud bin Hacı Ali	5	Molla Ali Nizâmi

²⁶³ 1318 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1584, 1586.

²⁶⁴ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 682, 683.

Musul	Süleymâniye	Şeyh Abdülkerim	(خوارتکيه)	Şeyh Abdülkerim	7	Şeyh Abdülkerim
Musul	Süleymâniye	-	Şeyh Abdurrahman	Şehy Emin	8	İaneten
Musul	Süleymâniye	Tekye	Tekye	Şeyh İsmail	6	Hacı Bey
Musul	Süleymâniye	Erbilli Şeyh Abduh	Şeyh Abduh	Molla Mehmed Emin Efendi	14	Şeyh Abduh
Musul	Süleymâniye	Molla Azmuz	Meydan	ŞeyhAbdurahman Azyani	4	Şeyh Ahmed Mahalle ahalisi
Musul	Süleymâniye	Hacı Mahmud	(ثرشقام)	Molla Kadir bin Molla Osman	5	Hacı Mahmud
Musul	Süleymâniye	Hankah Molla Osman	Hankah	Mola Salih Efendi	11	Mola Osman bin Hacı İsmail
Musul	Süleymâniye	Mahmud Sevde	(ثرشقام)	Molla Hasan Efendi	9	Molla Mahmud Sevde
Musul	Süleymâniye	Şeyh Yusuf	(ثرشقام)	Şeyh Ahmed	8	Molla Ali
Musul	Süleymâniye	Molla Ali	(ثرشقام)	Molla Gaffur bin Molla Ali	5	Hacı Mahmud
Musul	Süleymâniye	Zübeyde	Çehar bağ	Molla Ömer bin Molla Mehmed	7	Zübeyde
Musul	Süleymâniye	Hacı Abdurrahman	Meydan	Hacı Ahmed	8	HacıAbdurrahman bey
Musul	Süleymâniye	Camii Kebir	Kani İskân	Molla Ahmed Şefiki	6	Abdurahman Paşa
Süleymâniye	Süleymâniye	Bintabık	Bintabık	Abduh İrfan	6	Molla Osman
Süleymâniye	Süleymâniye	Şeyh Kadir Gülabi	Kamış	Şeyh Mustafa bin Şeyh Kadir	7	Abdurahman Paşa
Süleymâniye	Süleymâniye	Molla Kedurun	Kani İskân	Molla Kedurun	3	Abduh Paşa
Süleymâniye	Süleymâniye	Camii-i Şeyh Selam	-	Şeyh Aziz	5	Şeyh Abdüsselam
Süleymâniye	Süleymâniye	Hacı Ahani Mahmud Ağa	Kösre	Şeyh Maruf Molla Mehmed Emin Efendi	6	Hacı Ahani Mahmud Ağa
Süleymâniye	Süleymâniye	Molla Ahmed	Bintabık	Hacı Molla Salih Efendi	3	Süleyman Paşa
Süleymâniye	Süleymâniye	Nakıb	Nakıb	Seyyid Ahmed Efendi	7	Seyyid Ahmed Efendi
Süleymâniye	Süleymâniye	Müftü	Seyyid Hüseyin	Molla Mustafa	3	Abdurahman Paşa
Süleymâniye	Süleymâniye	Şeyh	Şeyh	Seyyid	7	Süleyman Paşa

Süleymâniye	Süleymâniye	Abdürrahim Şeyh Mehmed Hal	Mehmed Hankah	Mehmed Şeyh Emin Efendi	7	Süleyman Paşa
Süleymâniye	Süleymâniye	Hamza Ağa	-	-	6	Hamza Ağa
Süleymâniye	Süleymâniye	Şeyh Ebu Bekir	Serçimen	Ali Efendi	3	Şeyh Abdur- rahman bin Şeyh EbuBekir
Süleymâniye	Süleymâniye	Cami	Serçimen	Hacı Emin Efendi	3	Mahmud bin Dar Ağa
Süleymâniye	Süleymâniye	Hayatiye	Mehmed Salih bey	Molla Mehmed	6	Hacı Aziz
Süleymâniye	Süleymâniye	Çomar	-	Hacı Emin Efendi	6	Molla Mehmed
Süleymâniye	Süleymâniye	Şeyh Ahmed	Göze	Molla Mahmud Asım Efendi	4	Aziz
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Kâni Çavan	Merge Karyesi	Mustafa Efendi	9	Fakih Kadir
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Mollazadeler	Merge Karyesi	Ali Efendi	8	Salahiyeli Mecid bey
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Kâni Zerdeşan	Merge Karyesi	Abduh Efendi	4	Hacı Mehmed ve refikası
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Cana	Merge Karyesi	Molla Abduh	4	Mehmed Bey
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Bemyun	Bemyun	Molla Mehmed Emin	5	Koca Yere
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Koca Mehmed	Kânitu	Molla İbrahim Efendi	10	Koca Mehmed
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Mollazadeler	Kânav	MollaOsman Efendi	17	Mollazadeler
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Molla Gazza-i	Kisnav	Molla Gazza-i Efendi	0	Mollazadeler
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Kala-i Dize	Kala-i Dize	Abdurahman Efendi	11	Kaymakam Hüsni Efendi
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Beşir	Beşiriye	Molla Hanife Ahmed	10	İaneten
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Molla Osman	Mersuliye	Molla Osman	13	İaneten
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Molla İbrahim	Biklas Karyesi	Molla İbrahim Efendi	11	İaneten
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Şoran	Şoran Karyesi	Molla Mehmed Efendi	7	İaneten

Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Şeyh Mehmed Efendi	Tımar Karyesi	Şeyh Mehmed Efendi	7	İaneten
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Şeyh Ali	Serkav Karyesi	Şeyh Ali Efendi	11	İaneten
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Fettahiye	Abdalan	Şeyh Fettah Efendi	15	İaneten
Süleymâniye	Mamüret'ül Hamid	Surdaş	Surdaş	Molla Abdurahman	20	İaneten
Süleymâniye	Gülanber	Mehmed Paşa	Elebce Karyesi	Şey Mahmud ve Şeyh Mehmed	17	Mehmed paşa ve Yunus Bey
Süleymâniye	Gülanber	Şeyh Ömer	Dibaje Karyesi	Molla Kadir Efendi	7	Şeyh Ömer Efendi
Süleymâniye	Gülanber	Osman Paşa	Pencivin Karyesi	Abdurrahman Efendi	4	Osman Paşa
Süleymâniye	Gülanber	Mahmud	Nergise Çar Karyesi	Molla Mahmud	11	Mahmud

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere 1321(1903)Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Sancağı ve bağlı kazâlarında 54 tane medrese olduğu, bu medreselerde 415 öğrencinin eğitim gördüğü, bu medreselerden 33 tanesinin Süleymâniye'de, 4 tanesinin Gülanber, 17 tanesinin Mamüret'ül Hamid Kazâsı'nda olduğu anlaşılmaktadır. Medreselerin sancak genelindeki sayısı ve dağılımı, 1317(1899) ve 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmeleri'nde de aynen 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki gibidir. 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde ise medrese sayısı ve dağılımı aynı olmasına rağmen öğrenci sayısı 476 olarak geçmektedir²⁶⁵.

1321(1903)Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgiler dikkate alınarak yapılan yukarıdaki listede ismi, mahallesi veya kurucusu verilmeyen medreselerin isimleri, mahallesi ve kurucuları, müderrisleri, talebe adedi ile ilgili bilgiler 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde aşağıdaki şekilde geçmektedir²⁶⁶.

²⁶⁵ 1319 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 912- 915.

²⁶⁶ 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1408, 1412.

Medresenin;

<u>Livâsı</u>	<u>Kazâsı</u>	<u>İsmi</u>	<u>Bulunduğ u mahalle</u>	<u>Müderrisi</u>	<u>Talebe adedi</u>	<u>Kurucusu</u>
Musul	Süleymâniye	Hankah	(دبرکزن)	Molla Musa	12	Mahmud
		Mevlay		Efendi		Paşa
Musul	Süleymâniye	Şeyh Marufu	Şeyh Ab- Karatağı	Şehy Emin bin Şeyh Maruf	10	Ahali Tarafından
Süleymâniye	Süleymâniye	Cami-i Şeyh	Şeyh Selam	Şeyh Aziz	5	Şeyh Ab- düsselam
Süleymâniye	Süleymâniye	Mahmud	Saray	Molla Mehmed	3	Mahmud
		Ağa		Emin Efendi		Ağa
Süleymâniye	Süleymâniye	Çomar	Saray	Hacı Molla	7	Molla
			Caddesi	Emin Efendi		Ahmed
Süleymâniye	Süleymâniye	Hamza Ağa	Şeyh Maruf	Şeyh Maruf	5	Hamza Ağa

Süleymâniye Sancağı'nın gerek medrese sayısı, gerekse medreselerde okuyan öğrenci sayısı bakımından Vilâyet içerisinde, Musul ve Kerkük sancaklarından daha ileride olduğu anlaşılmaktadır. 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Sancağı'nda 24 İptidâî, 1 tane idâdî, 1 tane Dârülmualimîn ve 1 tane Kız Mektebi-Rüşdiyesi olmak üzere 27 tane yeni tip okula karşılık 40 medrese, Kerkük Sancağı'nda 5 tane İptidâî, 4 tane Rüşdiye olmak üzere 9 yeni tip okula karşılık 28 medrese varken, Süleymâniye Sancağı'nda 1 tane İptidâî, 1 tanesi askerî üzere 2 tane Rüşdiye olmak üzere toplam sadece 3 yeni tip okula karşılık 54 medresenin bulunması, yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim alanında yapmaya çalıştığı reformların Süleymâniye'ye pek ulaşmadığı, diğer sancaklara oranla geleneksel eğitim kurumları açısından sayıca üstün gözükmese rağmen asıl ihtiyaç duyulan yeni tip okullar açısından çok geri bir durumda olduğu açıktır. 1325(1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde Musul'daki Maârif Meclisi, Kerkük Sancağı'ndaki Maârif komisyonu hakkında bilgi varken Süleymâniye Sancağı'nda Maârif komisyonu olduğuna dair bilgi olmaması da reform çabalarından Süleymâniye Sancağı'nın pek faydalanmadığını ortaya koymaktadır. Süleymâniye Sancağı'nın Vilâyet merkezine uzaklığı, dağlık olup

ulaşım ve iletişimin zayıflığı, halkının yeni tip mekteplere rağbet etmemiş olmasının da bu tablonun ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenbilir.

Yukarıda hakkında bilgi verilen Musul Vilâyeti dâhilindeki medreselerle ilgili genel bir değerlendirme yaparsak şunları söyleyebiliriz;

1-Bu medreselerden Musul Merkez Sancağına bağlı İmadiye Kazâsı'na bağlı Bamerni Köyü Medresesi Kerkük Sancağı ay mahallesinde bulunan şah Gazi Medresesi ve Süleymâniye Sancağı'na bağlı Gülanber Kazâsı'na bağlı Elebce Köyü'nde bulunan Mehmed Paşa Medreseleri hariç hepsi tek mderrislidir.

2-Öğrenci sayıları standart olmayıp 0 ile 35 arasında değişmektedir.

3-Vilâyet merkezinden başka sancak ve kazâ merkezlerinin yanında pek çok kasaba ve köylerde de açılmış olduğu, yeni tip mekteplere oranla daha dengeli bir dağılımının olduğu görülmektedir.

4-Medreselerin ahali tarından açılan birkaç medrese dışında tamamına yakını hayırsever vatandaşlar tarafından açılmıştır.

2.2.6 Gayr-i müslim Mektepleri

Musul Vilâyet dâhilindeki gayr-i müslim mekteplerini Keldanî, Süryanî, Yakubi, Musevî ve Protestan mektepleri şeklinde sınıflandırabiliriz. Osmanlı Devleti'nin engin hoş görüsünün sonucu olarak gayr-i müslim azınlıklara, çocuklarını eğitmeleri için açılmasına müsaade edilen bu mektepler gayr-i müslim azınlıkların ulusal kimliklerinin ve kültürlerinin muhafazasını sağlamıştır. 20. yüzyıl başlarında Musul Vilâyeti dâhilinde yaşayan kendi ulusal çıkarlarını korumak isteyen gayr-i müslimler, bir yandan daha önce açılmış olan mekteplerini devam ettirirken diğer yandan da bunlara yenilerini eklemişlerdir.

2.2.6.1 Musul Sancağı Gayr-i müslim Mektepleri

2.2.6.1.1 Keldanî Mektepleri

5. yüzyılda Süryanîlerin bir bölümü Hz.İsa'nın insânî doğasını vurgulayan Nasturiliği benimsediler. Nasturilerden bir bölümü de 1551 yılında Katolikliği benimseyerek Roma Kilisesi ile birleştiler. Katolik Nasturileri diğerlerinden ayırmak için, Babil'deki Kalde Bölgesi'nden türetilen Keldanî ismi verilmiştir²⁶⁷.

1890 yıllarında Musul'da Keldanî Cemâatine ait bir Sıbyân mektebi olduğu bilinmektedir²⁶⁸. 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'nden anlaşıldığı kadarıyla Keldanîlerin Vilâyette okul açan ilk gayr-i müslim cemâat oldukları anlaşılmaktadır. Bu Salnâmede gayr-i müslim mektepleri başlığı altında sadece Keldanîlere ait Rüşdiye seviyesinde bir mektep hakkında bilgi verilmiş, başka her hangi bir gayr-i müslim mektepi hakkında bilgi verilmemiştir. Adı geçen okulun öğrenci sayısı ise sadece 30 erkek olarak yazılmıştır²⁶⁹.

1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde Musul Sancağı dâhilindeki hakkında bilgi verilen Keldanî mektepleri'nin sayısının 13 olduğu anlaşılmaktadır. 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde Musul'da faaliyette olduğu hakkında malumat verilen Elkuş isimli idâdî seviyesindeki ruhban okulunun ismi 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde geçmemektedir. Musul dışında ki Süleymâniye ve Kerkük Sancaklarında da Keldanîlere ait her hangi bir okuldan bahsedilmemektedir²⁷⁰.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Keldanî mekteplerinin bulunduğu kazâ, namına ruhsat verilmiş olan sorumlu müdürü,

²⁶⁷ "Keldani Katolik Kilisesi", **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, C. XIII, Hürriyet Ofset Anonim Şirketi (A.Ş.), İstanbul, 1989, s. 148.

²⁶⁸ **1308 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi**, s. 105.

²⁶⁹ **1316 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1204, 1205.

²⁷⁰ **1317 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1414.

derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁷¹.

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>sorumlu Müdürü</u>	<u>derecesi</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
						<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>		
Musul	Musul	Şem'un Es-Safa	Keldanî	-	İdâdî Ruhban	20	0	1220 (1805)	28 Teşrin-i Evvel 309
Musul	Musul	Şem'un Es-Safa	Keldanî	-	Rüşdi	95	45	1220 (1805)	28 Teşrini Evvel 309
Musul	Musul	Şem'un Es-Safa	Keldanî	-	İptidâî	50	30	1220 (1805)	28 Teşrin-i Evvel 309
Musul	Musul	(بارشعی)	Keldanî	-	İptidâî	55	35	1220 (1805)	28 Teşrin-i Evvel 309
Musul	Musul	Yusuf	Keldanî	-	İptidâî	45	0	1316 (1898)	4 Kanun-u Sânî 316
Musul	Musul	Germilis	Keldanî	-	İptidâî	25	15	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Musul	Telkif	Keldanî	-	İptidâî	75	50	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Musul	Bartilla	Keldanî	-	İptidâî	25	0	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Musul	Teleskef	Keldanî	-	İptidâî	30	0	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Musul	Bakufa	Keldanî	-	İptidâî	15	0	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Musul	Elkuş	Keldanî	-	İdâdî Ruhban	30	0	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Musul	Elkuş	Keldanî	-	İptidâî	75	0	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Erbil	Keldanî Mektebi	Keldanî	-	İptidâî	30	20	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Köy sancak	Keldanî Mektebi	Keldanî	-	İptidâî	20	0	Meçhul	Ruhsatsız

²⁷¹ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684, 685.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilere göre Musul Sancağı ve bağlı kazâlarda Keldanî Cemâatine ait 14 tane okul olduğu, bu okullardan 2 tanesinin idâdî seviyesinde ruhban okulu,1 tanesinin Rüşdiye ve 11 tanesinin de İptidâî seviyesinde olduğu anlaşılmaktadır. Erbil ve Köysancak kazâlarındaki 1'er tane İptidâî mektebi dışındaki okulların hepsinin Musul Merkez Sancağı dâhilinde açılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Öğrenci sayılarına bakıldığında, 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Sancağı dâhilinde Keldanî mektepleri'nde 145 kız, 665 erkek öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır²⁷². Bu veriler aynen 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmeleri'nde de tekrar edilmiştir.1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilere göre ise Musul Sancağı dâhilinde Keldanî Cemâatine ait 14 okulda 540 erkek ve 195 kız öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Bu öğrenci sayıları o günkü koşullarda hiç de azımsanmayacak seviyededir²⁷³.

Adı geçen okullardan Musul Sancağı dâhilindeki Şem'un Es-Safa İdâdî Ruhban, Şem'un Es-Safa Rüşdi Mektebi ile birlikte sadece 3 İptidâî mektebinin ruhsatlı, diğerlerinin ruhsatsız olduğu anlaşılmaktadır. Bu okulların devletin iznine gerek kalmadan açılabilmesi, gayr-i müslim azınlıkların pervasızca hareket edip, devletin otoritesini ciddiye almadıklarını göstermektedir. Musul Sancağı dâhilinde Müslüman ahaliye ait 24 tane İptidâî mektebinin olmasına karşılık, Keldanî Cemâatine ait 11 İptidâî okulunun, Süryanî Cemâatinin 6 İptidâî, Yakubi Cemâatinin 3 İptidâî, Musevî Cemâatinin de 4 İptidâî mektebi olduğu dikkate alındığında Keldanî Cemâatinin okullaşma oranının daha iyi seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.6.1.2 Süryanî Mektepleri

²⁷² 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1414- 1416.

²⁷³ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684, 685.

Putperest Aramiler içinde 38 yılında Hıristiyanlığı kabul edenler, putperest Aramiler'den ayırt edilmek üzere Süryanî(Suriyeli) olarak adlandırılmışlar, ilerleyen süreçte bu cemâate mensup olup ta 18. yüzyılda Katolik Mezhebi'ne geçenlere Katolik Süryanî, Katolik Mezhebini kabul etmeyenlere ise Kadim Süryanîler ismi verilmiştir²⁷⁴. 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Süryanî Cemâatine ait mekteplerinin bulunduğu kazâ, namına ruhsat verilmiş olan sorumlu müdürü, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁷⁵.

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>sorumlu Müdürü</u>	<u>derecesi</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
						<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>		
Musul	Musul	Tahra	Süryanî	-	Rüşdi	100	60	1251 (1835)	3 Mart310
Musul	Musul	Mar Toma	Süryanî	-	İptidâî	80	35	1251 (1835)	3 Mart310
Musul	Musul	(سطية)	Süryanî	-	İptidâî	30	25	1296 (1878)	3 Mart310
Musul	Musul	Başika	Süryanî	-	İptidâî	20	0	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Musul	Kuş	Süryanî	-	İptidâî	50	0	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Musul	Bartilla	Süryanî	-	İptidâî	50	0	Meçhul	Ruhsatsız

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerden Musul Merkez Kazâsı dâhilinde 1 tanesi rüşdi, 5 tanesi de İptidâî olmak üzere 6 tane Süryanî mektebi olduğu anlaşılmaktadır. Okulların yarı yarıya ruhsatsız olması Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer azınlıklarda olduğu gibi Süryanî azınlığın eğitim alanındaki etkinliklerini

²⁷⁴ **Büyük Larouse Sözlük ve Ansiklopedisi**, 'Süryaniler', C. XXI, Millîyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1986, s. 10943.

²⁷⁵ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 684.

yeterince kontrol edemediğini göstermektedir. Bu okullarda 330 erkek ve 120 kız öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.

1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Merkez Kazâsı'nda Katolik Süryanîlere ait 3 rüşdiye ve 1 iptidâî, Kadim Süryanîlere ait 1 rüşdi ve 2 iptidâî olmak üzere 7 tane okulun bulunduğu anlaşılmaktadır²⁷⁶. Bu sayılar 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde de aynıdır²⁷⁷. 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde yine Süryanîlere ait okul tür ve sayıları 1317(1899) ve 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmelerindeki verilerle aynıdır²⁷⁸.

Bu okulların öğrenci sayılarına bakıldığında 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre 769 erkek, 456 kız öğrenci olmak üzere toplam 1225, 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmeleri'ne göre 742 erkek, 429 kız toplamda ise 1171 öğrencinin bu okullara devam ettiği anlaşılmaktadır. 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilere göre ise 330 erkek, 120 kız olmak üzere toplamda 550 öğrencinin bu okullarda eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Yüzyılın başlarında Musul'daki Süryanî okullarındaki öğrenci sayısının, hatta okul sayısının normalde artması gerekirken öğrenci sayısının azaldığı anlaşılmaktadır.

2.2.6.1.3 Yakubi Mektepleri

Yakubi Mezhebi, daha önceleri Ortodoks Mezhebine mensup olan Yakub Baraddai isimli Suriyeli piskoposun 543 yılında Hz. İsa'da üç ayrı tabiat(Baba-Oğul-Ruhul Kudüs) olduğu yönündeki inancı ret ederek, Hz. İsa'da yalnızca ilahi ve beşeri özelliklerin birleşmesinden oluşan tek bir tabiat olduğunu savunarak kurmuş olduğu

²⁷⁶ **1317 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 1414 -1416.

²⁷⁷ **1318 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s.1587, 1588.

²⁷⁸ **1319 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 918 ve 919.

mezheptir²⁷⁹. Bu mezhebe inananlar da Yakubi olarak adlandırılmışlardır. 1890 yıllarında Musul'da Yakubilere ait 1 Sıbyân mektebinin varlığı anlaşılmaktadır²⁸⁰. 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Yakubi Cemâatine ait mekteplerinin bulunduğu kazâ, namına ruhsat verilmiş olan sorumlu müdürü, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁸¹.

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>sorumlu Müdürü</u>	<u>derecesi</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
						<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>		
Musul	Musul	Mar Toma	Yakubi	-	İptidâî	30	40	1230 (1814)	20 Teşrin-i Sâni 309
Musul	Musul	Tahra	Yakubi	-	İptidâî	60	0	1230 (1814)	20 Teşrin-i Sâni 309
Musul	Musul	Bartilla	Yakubi	-	İptidâî	20	0	Meçhul	Ruhsatsız

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilere göre Musul Vilâyeti dâhilinde 3 tane Yakubi mektebi olduğu, bu mekteplerin hepsinin de İptidâî seviyesinde olup, tamamının Musul merkezinde bulunduğu, 1 tanesinin ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Aynı Salnâmeye göre bu okullarda 110 erkek, 40 tanede kız öğrencinin eğitim görmektedir. 1316(1898), 1317(1899), 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmelerinde Musul'daki Yakubi Mektepleri hakkında bilgi yoktur.

2.2.6.1.4 Musevî Mektepleri

²⁷⁹ ''Yakubi'', **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C. XII, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1985, s. 4702.

²⁸⁰ **1308 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi**, s. 105.

²⁸¹ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 684.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Musevî mekteplerinin bulunduğu kazâ, namına ruhsat verilmiş olan sorumlu müdürü, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁸².

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>sorumlu Müdürü</u>	<u>derecesi</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
						<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>		
Musul	Musul	Musevî Mektebi	Musevî	-	İptidâî	95	0	1255 (1838)	Ruhsatsız
Musul	Musul	Musevî Mektebi	Musevî	-	İptidâî	30	0	1255 (1838)	Ruhsatsız
Musul	Dohuk	Musevî Mektebi	Musevî	-	İptidâî	20	0	Meçhul	Ruhsatsız
Musul	Zaho	Musevî Mektebi	Musevî	-	İptidâî	30	0	Meçhul	Ruhsatsız

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerden Musul Sancağı dâhilinde 4 tane Musevî mektebi olduğu, bu mekteplerin tamamının ruhsatsız olarak açıldığı, 2 tanesinin Musul Merkez Kazâsı dâhilinde, 1'er tanesinin de Dohuk ve Zaho kazâlarında olduğu anlaşılmaktadır. Aynı Salnâmeye göre bu okullarda hiç kız öğrenci bulunmamasına karşılık, 175 erkek öğrenci eğitim görmektedir. Musul Vilâyeti'ndeki Musevî okullarının dağılımına bakıldığında Musevî Cemâatinin Yakubi ve Süryanîlerin aksine bir merkezde yoğunlaşmadığını Vilâyetin farklı sancak ve kazâlarına dağılmış halde yaşadıklarını anlıyoruz.

1317(1899), 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmelerinde Musevî mektepleri ile ilgili olarak Musul'da 35 öğrencisi olan ruhsatsız ve açılış tarihi bilinmeyen bir idâdîye ait kayıt dışında başka bilgi bulunmamaktadır.

²⁸² 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684.

Salnâmelerdeki bilgiler dikkate alındığında, Musevîlerin de Yakubiler gibi 1321 (1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde kayıtlarda okul sayılarının artmış olması, yüzyılın başlarında devlet otoritesinin zayıflığından faydalanarak hızlı şekilde okullaşma çabası içinde olduklarını göstermektedir.

2.2.6.1.5 Protestan Mektepleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Protestan mekteplerinin bulunduğu kazâ, namına ruhsat verilmiş olan sorumlu müdürü, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁸³.

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>sorumlu Müdürü</u>	<u>derecesi</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
						<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>		
Musul	Musul	Protestan Mektebi	Protestan	İlyas Efendi	İptidâî	40	75	1270 (1853)	14 Haziran 316

Bu dönemde Musul Merkez Kazâsında ruhsatlı, İptidâî seviyesinde 40 erkek ve 75 kız öğrencisi olan bir Protestan mektebinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Merkez Kazâsı'nda Protestan Cemâatine ait açılış tarihi bilinmeyen, Ser piskopos Behnan Efendi adına ruhsat verilmiş Rüşdiye seviyesinde birisinde 40 erkek ve 7 kız toplam 47 diğerinde 40 erkek ve 30 kız toplam 70 öğrencinin eğitim gördüğü iki tane mektepten bahsedilmektedir²⁸⁴. Aynı veriler 1318(1900)²⁸⁵ ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde²⁸⁶ de tekrar

²⁸³ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684.

²⁸⁴ 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1416.

²⁸⁵ 1318 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1588.

edilmiştir. Aynı Salnâmelerdeki verilerden bu okulların her ikisinin de 1899 yılında ruhsat aldıkları anlaşılmaktadır.

2.2.6.2 Kerkük Sancağı Gayr-i müslim Mektepleri

2.2.6.2.1 Keldanî Mektepleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarındaki, Keldanî mekteplerinin bulunduğu kazâ, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁸⁷.

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>sorumlu Müdürü</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>Açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
					<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>		
Kerkük	Kerkük	Keldanî Mektebi	Keldanî	İptidâî	30	25	Meçhul	Ruhsatsız

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarında sadece Kerkük Merkez Kazâsında 1 tane Keldanî mektebinin bulunduğu, bu okulun ruhsatsız ve açılış tarihi meçhul olup 30 Erkek 25 kız öğrencisinin olduğu anlaşılmaktadır. 1317(1899), 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmelerin de Kerkük Sancağı'nda gayr-i müslimlere ait herhangi bir okuldaki bahsedilmemektedir. Bu bilgilerden Kerkük'teki Keldanî mektebinin 1901 yılından sonra açılmış olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.6.2.2 Musevî Mektepleri

²⁸⁶ 1319 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 918, 919.

²⁸⁷ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Musevî mekteplerinin bulunduğu kazâ, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁸⁸.

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>sorumlu Müdürü</u>	<u>Talebe Adedi</u>	<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>	<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
Kerkük	Kerkük	Musevî	Musevî	İptidâî	60	0	1230(1814)	Ruhsatsız	
Kerkük	Erbil	Musevî	Musevî	İptidâî	35	0	1240(1824)	Ruhsatsız	

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarında 1 tanesi Kerkük Merkez Kazâsı'nda, diğeri Erbil Kazâsı'nda 2 tane Musevî mektebinin bulunduğu, bu okulların ruhsatsız olup 95 Erkek öğrencisinin olduğu, kız öğrenci bulunmadığı anlaşılmaktadır. Her iki okulunda 19. yüzyılın ilk yarısında açılmış olmasına rağmen 20. yüzyıl başlarında hala ruhsatsız olarak faaliyet göstermesi Osmanlı Devleti'nin azınlık okullarını denetlemekte ne kadar yetersiz kaldığını göstermektedir.

1317(1899), 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmelerinde Kerkük Sancağı'nda Musevî Cemâatine ait herhangi bir okuldaki bahsedilmemektedir.

2.2.6.3 Süleymâniye Sancağı Gayr-i müslim Mektepleri

2.2.6.3.1 Keldanî Mektepleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Keldanî mekteplerinin bulunduğu kazâ, namına ruhsat verilmiş olan

²⁸⁸ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684.

sorumlu müdürü, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁸⁹.

<u>Livâ ve Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>sorumlu Müdürü</u>	<u>Talebe Adedi</u>	<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>	<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
Süleymâniye	Keldanî Mektebi	Keldanî	İptidâî	30	0	Meçhul	Ruhsatsız	

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Sancağı ve bağlı kazâlarında sadece Süleymâniye, kazâsında 1 tane Keldanî mektebinin bulunduğu, bu okulun ruhsatsız olup 30 erkek öğrencisinin olduğu, kız öğrencisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Açılış tarihi meçhuldür. 1317(1899), 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmelerinde bu okul hakkında bilgi verilmemiştir.

2.2.6.3.2 Musevî Mektepleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Sancağı ve bağlı kazâlarındaki Musevî mekteplerinin bulunduğu kazâ, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁹⁰.

²⁸⁹ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684.

²⁹⁰ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 684.

<u>Livâ ve Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Cemâat</u>	<u>derecesi</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
				<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>		
Süleymâniye	Musevî	Musevî	İptidâî	25	0	1235(1819)	Ruhsatsız

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Sancağı ve bağlı kazâlarında sadece Süleymâniye, kazâsında 1 tane Musevî mektebinin bulunduğu, bu okulun ruhsatsız olup 25 erkek öğrencisinin olduğu, kız öğrencisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Açılış tarihi meçhuldür. 1317(1899), 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmelerinde bu okul ile ilgili bilgi verilmemiştir.

Süleymâniye Sancağının İptidâî seviyesindeki okullarda olduğu gibi, gayr-i müslim cemâatlere ait mektepler bakımından da Vilâyetin en geri sancağı olduğu anlaşılmaktadır.

20. yüzyıl başlarında 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verileri dikkate alarak Musul Vilâyeti dâhilindeki gayr-i müslim mektepleri ile ilgili genel bir değerlendirme yaparsak şunları söyleyebiliriz;

1-Musul Vilâyeti dâhilinde, 13 tanesi Keldanî, 7'si Musevî, 5'i Süryanî, 3'ü Yakubi ve 1 tanesi de Protestan Cemâatine ait İptidâî mektebi, Keldanî ve Süryanî Cemâatlerine ait 1'er adet Rüşdiye mektebi, Keldanî Cemâatine ait 2 adet idâdî mektebi olmak üzere toplam 33 tane gayr-i müslim mektebi bulunmaktadır. Bu mekteplerde 1375'i erkek ve 455'i kız olmak üzere toplam 1830 öğrenci eğitim almaktadır.

2-Vilâyet genelinde 16 adet ile en fazla mektebi olan cemâat Keldanîler iken Protestan Cemâati 1 mektep ile en az mektebe sahip cemâat durumundadır.

3-Bu mekteplerin yarısından fazlası ruhsatsız olarak faaliyet göstermektedir.

4- Bu mekteplerin bir kısmının açılış tarihi meçhul olup açılış tarihi bilinenler içerisinde ilk açılan 1805 yılında açılmıştır.

5-Mekteplerin 3 tanesi Kerkük, 2 tanesi de Süleymâniye Sancağı'nda, diğerlerinin tamamı Musul Sancağı dâhilinde açılmıştır.

2.2.7 Ecnebi Mektepleri

Osmanlı topraklarında ecnebilere mektep açılması süreci birinci bölümde de belirtildiği gibi, Fransızlar tarafından Galata'daki Saint-Benoit kilisesi bünyesinde 1583 yılında bir Mektep açılmasıyla başlamış ve Tanzîmât Döneminde hızlanmıştır. Bu mektepler, toplumda yabancı dil bilenlerin artması, batılı eğitim, öğretim anlayış usûllerinin tanıtımı, bazı sanayi ve tarım aletlerinin topluma girmesi gibi olumlu hizmetlerinin yanında azınlıkların millî duygularını uyandırarak devlete karşı kıskırtmaları, Müslüman halkı kendi kültüründen kopararak kültürel erozyona maruz bırakmaları, aydınlarda Batı hayranlığı ve taklitçiliği oluşturmak, bundan yaralanıp kendi devletlerinin çıkarlarını gerçekleştirmek gibi son derece zararlı etkilerde bulunmuşlardır²⁹¹. Bu mektepler tabii oldukları ülkelerin, Osmanlı Devleti dâhilinde dinî, siyasî, kültürel ve ekonomik çıkarlarına hizmet eden birer araç olarak faaliyet göstermişlerdir. Yüzyılın başlarında Türkiye'deki yabancı okulların sayısı 1500'ü aşmış, bu okullara devam eden öğrenci sayısı ise 60.000'e ulaşmıştır²⁹². Diğer Vilâyetlere paralel olarak bu okullardan bazıları da Musul Vilâyeti'nde açılmıştır.

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Vilâyet sınırları içinde Musul Sancağı'ndaki ecnebi okulları hakkında bilgi verilirken, diğer sancaklarda ecnebilere ait her hangi bir okuldan bahsedilmemektedir. Musul Sancağı'ndaki ecnebi okullarının da 4 tanesinin Fransa'nın himayesinde Dominiken Tarikatı mensuplarınca açılmış olması dikkat çekicidir. Bu tarikat, 1215 yılında Aziz Dominicus tarafından kurulan ve papazların sapkınlıkla mücadele edebilmeleri için sade ve dindar bir yaşam sürmelerini öneren, tören ve ayinlerde dahi okuma ve öğrenmeye önem veren, seçilmiş bir üstat

²⁹¹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 247.

²⁹² Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 92.

tarafından yönetilen bir Hıristiyan tarikatıdır²⁹³. Bu tarikat mensupları Kuzey Avrupa’da, Doğu Akdeniz ülkelerinde ve Hindistan’da Hıristiyanlığı yaymış, önce İspanyol ve Portekiz sonra da Fransız kâşiflerin yanında Avrupa’nın genişlemesinde ilk ve en yorulmaz misyonerler olmuşlardır²⁹⁴. Bu sebeple Dominiken Tarikatı mensuplarının Fransa himayesinde Musul’a gelmiş olmaları şaşırtıcı değildir. 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi’ne göre Musul Sancağında bulunan ecnebi mekteplerinin bulunduğu kazâ, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁹⁵.

<u>Livâ ve Kazâ</u>	<u>Mektebin İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Millet</u>	<u>derecesi</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsat name Tarihi</u>
				<u>ERKEK</u>	<u>KIZ</u>		
Musul	Dominiken	Fransa	Leylî* İdâdî	15	0	1271(1854)	-
Musul	Dominiken	Fransa	Rüşdi Neharî**	45	20	1271(1854)	-
Musul	Dominiken	Fransa	İptidâî Leylî	0	15	1271(1854)	-
Musul	Dominiken	Fransa	İptidâî	381	350	1271(1854)	-

²⁹³ ‘‘Dominiken Tarikatı’’, **Meydan Larouse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi**, C. III, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 827.

²⁹⁴ ‘‘Dominikenler’’, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, C. VII, Güzel Sanatlar Matbası A.Ş., İstanbul, 1987, s. 417.

²⁹⁵ **1321 Tarihli Maârif Salnâmesi**, s. 685.

*Leyli; Öğrencisi gece içinde yatan Mekteb demektir (bkz.Şemsettin Sami, **a.g.e.**, s. 1250)

Nehari; Gündüzlü(bkz.Kodaman, **a.g.e., s. 132)

Musul	Telkif	Fransa	İptidâî	85	15	1271(1854)	-
Musul	(قردي قشہ ايعقوب)	Fransa	İptidâî	26	0	1271(1854)	-

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere yüzyılın başlarında Musul'da 1 tanesi yatılı idâdî, 1 tanesi yatılı rüşdi, 1 tanesi gündüzlü rüşdi, 3 tanesi de iptidâî seviyesinde olmak üzere toplam 6 tane ecnebi okulu olduğu anlaşılmaktadır. Bu okulların tamamının ruhsatname tarihi belirsiz ve Fransızlar tarafından açılmış olması dikkat çekicidir. Bu okullarda 552 erkek,400 tane kız toplam 952 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.

1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde sadece Musul'da açılmış, ruhsatsız ve açılış tarihi meçhul Rüşdiye seviyesinde olan, 35 erkek ve 10 kız toplam 45 öğrencinin devam ettiği bir Fransız mektebi hakkında bilgi olup başka ecnebi okul ismi geçmemektedir²⁹⁶. 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde sadece iki ecnebi mektebi hakkında bilgi verilmektedir. Bu mekteplerinin bulunduğu kazâ, derecesi, erkek ve kız öğrenci sayısı, açılış tarihi ve ruhsatname tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir²⁹⁷.

<u>Livâ ve Kazâ</u>	<u>Mektebin İsmi</u>	<u>Mensup olduğu Millet</u>	<u>derecesi</u>	<u>Talebe Adedi</u>		<u>açılış Tarihi</u>	<u>Ruhsatname Tarihi</u>
				<u>Erkek</u>	<u>Kız</u>		
Musul Musul	Patrik	Fransız	İdâdî	33	22	1271(1854)	Ruhsatsız
Musul Musul	Döminiken	Fransız	Rüşdi	310	320	1271(1854)	Ruhsatsız

1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerde Musul'da 1 tanesi 33 erkek, 22 kız toplam 55 öğrencisi olan idâdî ve diğeri de 310 erkek, 310 kız toplam 620 öğrencisi olan Rüşdiye olmak üzere iki ecnebi mektebi bulunduğu, adı geçen okulların ruhsatsız

²⁹⁶ 1316 Tarihli Maârif Salnâmesi, s.1204, 1205.

²⁹⁷ 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1416, 1417.

olup Fransızlara ait olduğu tespit edilmektedir. 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki veriler tekrar kaydedilmiş, sadece Rüşdiye seviyesindeki mektebin kız öğrenci sayısında 10 kişilik bir artış dikkati çekmektedir²⁹⁸. 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki veriler aynen 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde de tekrar kaydedilmiştir²⁹⁹.

20. yüzyıl başlarında Musul Vilâyeti dâhilindeki ecnebi mektepleri ile ilgili genel bir değerlendirme yaparsak:

1-Musul Vilâyetinde açılmış olan 1'i idâdî,1'i rüşdi 4 tanesi de İptidâî olmak üzere faaliyette olan ecnebi mekteplerinin tamamı Fransızlara aittir.

2-Bu mekteplerin hepsi de Musul Sancağı'nda ve aynı tarihte açılmıştır.

3- Mekteplerin tamamının ruhsatname tarihi bilinmemektedir.

4-Rüşdiye ve 2 İptidâî mektebinde erkek öğrencilerin yanında 300'ün üzerinde kız öğrencinin birlikte öğrenin gördüğü anlaşılmaktadır.

2.2.8 Kütüphaneler

Bir nevi toplumların hafızası, bilgi birikimlerinin depolandığı yerler olan kütüphaneler eğitim ve öğretim etkinliklerinin de ayrılmaz bir unsurudur. Osmanlı Devleti'nde inşa edilen medreselerin yanına medrese öğrencilerinin faydalanması için kütüphaneler açılması, İmparatorluğun sınırlarının genişlemesine bağlı olarak kütüphanelerin sayısının da artmasında etkili olmuştur. 16. yüzyıldan sonra ise halka açık genel kütüphaneler açılmaya başlanmıştır³⁰⁰. Musul Vilâyeti dâhilinde de medreseler yanında

²⁹⁸ 1318 Tarihli Maârif Salnâmesi, s.1588, 1589.

²⁹⁹ 1319 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 918, 919.

³⁰⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., C. III, No: 2, s. 550.

Kütüphaneler açılmıştır. Maârif Salnâmelerindeki bilgilerden 20. yüzyıl başlarında Musul Vilâyeti dâhilinde çok sayıda kütüphanenin faaliyette olduğunu anlıyoruz.

2.2.8.1 Musul Merkez Sancağı Kütüphaneleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Sancağı ve bağlı kazâlarındaki kütüphanelerin bulunduğu kazâ, kütüphanenin ismi, mahallesi, kurucusu, kitap adedi ve tesis tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir³⁰¹.

Kütüphanenin;

<u>Livâ veKazâsı</u>		<u>İsmi</u>	<u>Mahallesi</u>	<u>Kurucusu</u>	<u>Kitap Adedi</u>	<u>Tesis tarihi</u>
Musul	Musul	Hacı Hasan Paşa	Çarşı	Hacı Hasan Paşa	500	1169 (1755)
Musul	Musul	Numaniye	Saraçhane	Numan Paşa	300	1241(1825)
Musul	Musul	-	Saraçhane	-	335	1267(1850)
Musul	Musul	Nebi Şit	Nebi Şit	Ahmed Paşa	260	Meçhul
Musul	Musul	Nebi Yunus	Ninova	Meçhul	100	Meçhul
Musul	Musul	Hasan Paşa	Rabiiye	Hasan Paşa	329	1223(1807)
Musul	Musul	Ağvan	Meydan	İbrahim ve Biraderleri	9	Meçhul
Musul	Musul	Bab'ül Beyz	Bab'ül Beyz	Meçhul	300	Meçhul
Musul	Musul	Camii Hüzzam	Camii Hüzzam	Şeyh Hüzzam	50	Meçhul
Musul	Musul	AbdÂliye	-	Hacı Abduh	200	1229(1813)
Musul	Musul	Veysel Karani	Veysel Karani	Hacı Hüseyin Bey	130	1229(1813)
Musul	Musul	Hacı Zekeriya	Bab'ül Cedid	Ahmed Efendi	225	1202(1787)
Musul	Musul	Şerif Beyzade	Reis'ül Gür	Ahmed Efendi	72	1303(1885)
Musul	Musul	Bekir Efendi	Reis'ül Gür	Ahmed Efendi	100	1202(1787)
Musul	Musul	Hayat Zade	İmam İbrahim	Hayat Zade Ahmed Efendi	275	1274(1857)

³⁰¹ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 685, 686.

Musul	Musul	Cami'El Hatuniye	Cami'El Hatuniye	Meçhul	150	Meçhul
Musul	Akra	Bicil	Bicil Karyesi	Meçhul	190	Meçhul
Musul	Akra	Akra	Saray Mahallesi	Meçhul	130	Meçhul

Yukarıdaki veriler incelendiğinde yüzyılın başlarında Musul Sancağı dâhilinde 16 tanesi Musul Merkez Kazâsı'nda, 2 tanesi de Akra Kazâsı'nda olmak üzere 18 tane kütüphane olduğu bu kütüphanelerde toplam 3675 adet kitap olduğu anlaşılmaktadır.

1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgiler kitap sayısı hariç yukarıdaki bilgilerle aynıdır. Bu Salnâmedeki verilerde kitap sayısının 4670 olduğu görülmektedir³⁰². 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'nin verileri de kitap sayısı hariç diğer adı geçen Salnâmelerdeki bilgilere paralellik göstermektedir. Bu Salnâmeye göre yukarıda da adı geçen 18 kütüphanede toplam 4770 adet kitap bulunmaktadır³⁰³. 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilerde de sancak genelindeki kütüphane sayısı ve dağılımı ve kitap sayısı bakımından 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerle aynıdır³⁰⁴. Yukarıdaki tabloda 3. Sırada verilen ve saraçhane mahallesi'nde olduğu öğrenilen ancak ismi ve kurucusu belirtilmemiş olan Medrese ve 10. Sırada verilen Abdâliye Medresesi'nin ismi, mahallesi, kurucusu, kitap adedi ve tesis tarihi ile ilgili bilgiler 1317 (1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre aşağıdaki şekildedir³⁰⁵.

Kütüphanenin;

<u>Livâ ve</u> <u>Kazâsı</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mahallesi</u>	<u>Kurucusu</u>	<u>Kitap</u> <u>Adedi</u>	<u>Tesis tarihi</u>
Musul	Yahya Paşa	Saraçhane	Yahya Paşa	335	1267(1850)
Musul	Abdâliye	Bab'üs Saray	Hacı Abduh	200	1229(1813)

³⁰² 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1416 -1419.

³⁰³ 1318 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1588, 1589.

³⁰⁴ 1319 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 918 -921.

³⁰⁵ 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1416 -1419.

2.2.8.2 Kerkük Sancağı Kütüphaneleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Kerkük Sancağı ve bağlı kazâlarındaki kütüphanelerin bulunduğu kazâ, kütüphanenin ismi, mahallesi, kurucusu, kitap adedi ve tesis tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir³⁰⁶.

Kütüphanenin;

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mahallesi</u>	<u>Kurucusu</u>	<u>Kitap adedi</u>	<u>Tesis tarihi</u>
Kerkük	Kerkük	Hacı Süleyman Ağa	? ray Kalesi	Hacı Süleyman Ağa	200	1220(1805)
Kerkük	Kerkük	-	Musalla Mahallesi	Hacı Abdülfettah	150	1227(1811)
Kerkük	Kerkük	-	Harem Mahallesi	-	130	Meçhul
Kerkük	Erbil	Büyük Camii	Büyük Camii	Efdal Efendi	2105	1080(1669)
Kerkük	Erbil	Fatma hatun	Fatma hatun	Fatma hatun	350	1200(1785)
Kerkük	Erbil	Şeyh Hidayet	Hankah	Şeyh Hidayet	630	924 (1518)
Kerkük	Erbil	Çöl Camii	Çöl Camii	Cerciş Hidayet	250	1165(1751)
Kerkük	Erbil	Hatuniye	Hatuniye	Hacı Ahiye hatun	130	125 (1712)
Kerkük	Erbil	Şadriye	Şadriye	Abduh Şadri	250	1280(1863)
Kerkük	Erbil	Molla İshak	Molla İshak Mahallesi	Mustafa Ağa	305	200 (1785)
Kerkük	Revandiz	Mehmed Paşa	Saray Mahallesi	Mehmed Paşa	4000	Meçhul
Kerkük	Revandiz	Paşa Kütüphanesi	Numaniye caddesi	Abduh Paşa	30	1300(1882)

Yukarıdaki veriler incelendiğinde yüzyılın başlarında Kerkük Sancağı dâhilinde 3 tanesi Kerkük Merkez Kazâsı'nda, 7 tanesi Erbil Kazâsı'nda ve 2 tanesi de Revandiz Kazâlarında olmak üzere merkez olmak üzere 12 tane kütüphane olduğu Bu kütüphanelerde toplam 8530 adet kitap olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 2105 adet kitabın bulunduğu Erbil'deki Büyük Cami ve 4000 kitabın bulunduğu Revandiz'deki

³⁰⁶ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 685, 686.

Mehmed Paşa kütüphaneleri dikkat çekicidir. Kütüphanelerindeki kitap sayısı bakımından Kerkük Sancağı'nın Musul Merkez Sancağı'ndan daha ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

Kerkük Sancağındaki kütüphane sayısı ve kütüphanelerin sancaktaki dağılımı 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgiler 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki bilgilerle aynı olmasına karşılık kitap sayısı 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde 8770 olarak geçmektedir³⁰⁷. 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerde kütüphane sayısı, dağılımı ve kitap sayısı 1317(1899) Tarihli Salnâme'deki bilgilerle³⁰⁸. 1319(1901)Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilere ise kütüphane sayısı ve sancaktaki dağılımı diğer dört Salnâmeye paralel olmasına rağmen kitap sayısının 8380 olduğu anlaşılmaktadır³⁰⁹.

Yukarıdaki tabloda ilk üç sırada verilen ve ismi, mahallesi ve kurucu bilgilerinde eksiklik olan kütüphanelerin Kütüphanenin ismi, mahallesi, kurucusu, kitap adedi ve tesis tarihi ile ilgili bilgiler1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre aşağıdaki şekildedir³¹⁰.

<u>Livâ ve Kazâsı</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mahallesi</u>	<u>Kurucusu</u>	<u>Kitap Adedi</u>	<u>Tesis tarihi</u>
Kerkük	Hacı Süleyman Ağa	Saray Kalesi	Hacı Süleyman Ağa	200	1220(1805)
Kerkük	Dede Şah Kulu	Musalla Mahallesi	Hacı Abdülfettah	150	1227(1811)
Kerkük	Şah Gazi	Hamam Mahallesi	Şah Gazi	130	Meçhul

³⁰⁷ 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1418, 1419.

³⁰⁸ 1318 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1590, 1591.

³⁰⁹ 1319 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 920, 921.

³¹⁰ 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1418, 1419.

2.2.8.3 Süleymâniye Sancağı kütüphaneleri

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Süleymâniye Sancağı'ndaki kütüphanelerin bulunduğu kazâ, kütüphanenin ismi, mahallesi, kurucusu, kitap adedi ve tesis tarihi ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekildedir³¹¹.

<u>Livâ</u>	<u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mahallesi</u>	<u>Kurucusu</u>	<u>Kitap Adedi</u>	<u>Tesis tarih</u>
Süleymâniye	Gülanber	Sadat Kütübhanesi	Sadat mahallesi	Şeyh Abduh	200	Meçhul
Süleymâniye	Gülanber	Ömeriye Kütübhanesi	Şeyh mahallesi	Ömer Efendi	1000	Meçhul

Süleymâniye Sancağı'ndaki kütüphane sayısı ve kütüphanelerin sancaktaki dağılımı 1317(1899), 1318(1900) ve 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmelerinde de aynen 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilerle aynıdır. Kütüphanelerdeki kitap sayısı ise 1317(1899), 1318(1900) Tarihli Maârif Salnâmeleri'nde 1300 olarak geçerken, 1319(1901) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde 1321(1903) Salnâmesi'nde olduğu gibi 1200 olarak geçmektedir.

Yukarıda verilen 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki Musul Vilâyeti'ne ait medreseler ve toplam öğrenci sayıları, kütüphaneler ve toplam kitap sayıları sancaklar bazında bir tasnife tabi tutulursa aşağıdaki ilginç tablo ortaya çıkmaktadır.

<u>SANCAK</u>	<u>TOPLAM MEDRESE</u>	<u>ÖĞRENCİ SAYISI</u>	<u>KÜTÜPHANE SAYISI</u>	<u>KİTAP SAYISI</u>	<u>ÖĞRENCİ BAŞINA DÜŞEN KİTAP SAYISI</u>
MUSUL	40	364	18	3675	10
KERKÜK	28	250	12	8530	34
SÜLEYMANİYE	54	415	2	1200	2,8

Yukarıdaki tablodaki bilgileri incelediğimizde kütüphane ve toplam kitap sayılarının sancaklar genelindeki medrese ve öğrenci sayıları ile doğru orantılı olmadığı

³¹¹ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 686.

görülmektedir. Medrese ve toplam medrese öğrenci sayısı en az olan Kerkük Sancağı'ndaki toplam ve öğrenci başına düşen kitap sayısı en yüksek olmasına karşılık en çok medreseye ve medrese öğrencisine sahip olan Süleymâniye Sancağı'nın kütüphane sayısı, toplam ve öğrenci başına düşen kitap sayısı bakımından son sırada yer alması şaşırtıcıdır. Buradan Süleymâniye Sancağı dâhilindeki medreselerde araştırma ve incelemeye dönük eğitimin yerine daha çok şifahi olarak dinlemeye dayalı eğitimin ön planda tutulduğunu söylemek mümkündür.

20. yüzyıl başlarında Musul Vilâyeti'ndeki kütüphanelerle ilgili genel bir değerlendirme yaparsak şunlar söylenebilir;

1-Kütüphanelerin çoğu kurucuların ismiyle adlandırılmışlardır.

2-Kütüphanelerdeki kitap sayısı çok değişken olup 9 ile 4000 arasında değişmektedir.

3-Vilâyet genelindeki dağılımı dengeli değildir. Musul Sancağı dâhilinde 18, Kerkük Sancağı dâhilinde 12 Kütüphane varken Süleymâniye Sancağı dâhilinde sadece 2 kütüphane bulunmaktadır.

4-Açılış tarihi bilinenler içerisinde en eski olanı, Kerkük Sancağı'nın Erbil Kazâsı'nda 1518 yılında açılan Şeyh Hidayet Kütüphanesi'dir.

5-Hiç birisinde görevli kadrosu dolu değildir

2.2.9 Matbaalar

Milletlerin, bilim ve fikir alanında gelişmesinde matbaanın katkısı çok büyüktür. Avrupa'da 15. yüzyıl ortalarından itibaren kullanılmaya başlayan matbaanın, Osmanlı Devleti'nde 1727 yılından itibaren dinî eserlerin basılmaması şartıyla Müslüman halkın kullanmasına müsaade edilmiştir³¹². İlk resmi devlet matbaası ise III. Selim döneminde

³¹² Uzunçarşılı, a.g.e.,C. IV, No 2, s. 513.

açılmıştır³¹³. Tanzîmât Döneminden sonra yaygınlaşan matbaa, vilâyetlerde de kurulmaya başlanmıştır. Musul Vilâyet Salnâmeleri ve Maârif Salnâmelerinden Musul Vilâyeti'nde de resmi bir matbaanın açılmış olduğunu anlıyoruz.

1308(1890) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi'nde Vilâyet matbaası adıyla bir matbaa hakkında bilgi verilmiştir. Bu Salnâmede verilen bilgilere göre matbaanın müdürü ve muharriri Sadık Efendi, Hesap Kâtibi Ali Bey, Ser Mürettib ve Makinist Hana Efendi, Mürettib Anton Efendi, Mürettib Abdullah Efendi olup, matbaanın mükemmel ve muntazam bir hurufu ve bir taş makinesi vardır. Türkçe Arapça her nevi kitap ve risale ve lüzum görülecek cetvel ve koçan ve sair şeyleri beğenilecek surette tab etmektedir³¹⁴. 1316(1898), 1317(1899), 1318(1900), 1319(1901) ve 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmeleri'nin hepsinde Musul'da iki matbaa hakkında bilgi verilmektedir. Bu matbaaların ismi, bulunduğu mahalle, imtiyaz sahibi, türü, hangi lisanda baskı yaptığı, açılış tarihi ve resim basıp basmadığı ile ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir³¹⁵.

<u>Livâ</u> <u>ve</u> <u>Kazâ</u>	<u>İsmi</u>	<u>Mahallesi</u>	<u>İmtiyaz</u> <u>sahibi</u>	<u>Türü</u>	<u>Hangi</u> <u>Lisanda</u> <u>eser bastığı</u>	<u>açılış</u> <u>Tarihi</u>	<u>Resim</u> <u>Tab edip</u> <u>etmediği</u>
Musul	Vilâyet Matbaası	Hükümet Dâiresinde	Resmi	Harfli	Türkçe	1298 (1880)	Etmez
Musul	Dominiken	Çolak Mahallesi	Ruhsatsız	Harfli	Türkçe Fransızca Keldanîce Süryanîce	Na malum	Etmez

20. yüzyıl başlarında Vilâyet genelinde ecnebilerin kurmuş olduğu, Fransızcanın yanında Türkçe, Keldanîce ve Süryanîce de basım yapabilen 1 matbaaya karşılık, Müslüman halkın sadece 1 tane oda sadece Türkçe basım yapabilen bir matbaaya sahip olmaları devletin Vilâyet halkına ulaşma etkileme gücü bakımından Fransızlardan daha

³¹³ Akyüz, a.g.e., s .142.

³¹⁴ 1308 Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, s. 70.

³¹⁵ 1316 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1204, 1205.

geride olduğunu göstermektedir. 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde Sivas gibi nüfusu yaklaşık Musul Vilâyeti'nin genel nüfusunun 3 katından fazla olan bir Vilâyette matbaa açmamış olmaları³¹⁶, Fransızların Musul ve çevresindeki petrol yataklarından faydalanabilmek için uygun zemin oluşturmak, nüfuzlarını artırmak istediklerini göstermektedir.

2.2.10 Gazeteler

Gazetelerin, Osmanlı toplumunda bilgi ve haberlerin iletilmesinde son derece etkili olduğu 20. yüzyıl başlarında Musul Vilâyeti'nde Musul adıyla yerel bir gazetenin çıktığını Maârif Salnâmeleri'nden öğreniyoruz.

1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde Musul Vilâyeti ile ilgili bölümde her hangi bir gazete ismi geçmemektedir. 1317(1899) Tarihli Maârif Salnâmesi'nde Musul'da sadece 1 tane gazete hakkında bilgi verilmektedir. Bu gazetenin İsmi Musul olup, Türkçe olarak basıldığı ve resmi bir gazete olduğu anlaşılmaktadır³¹⁷. 1318(1900), 1319(1901) ve 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmelerinde de aynı gazetenin ismi geçmektedir. Gazetenin 4 sahife olduğu, haftada 1 gün cumartesi günü yayınlandığı, bir nüshasının 40 paradan satıldığı, kamu yararı ve edebiyata dair eserler için gazete sütunlarının her zaman açık olduğu, Vilâyet hadiseleri adı altında Vilâyet'e ait tayin, vefat, terfi haberleri, icra ilanlarına yer verdiği anlaşılmaktadır³¹⁸.

³¹⁶ 1321 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 563.

³¹⁷ 1317 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1420.

³¹⁸ Musul Gazetesi , 27 Şevval 1310(1892) , Sayı: 322 , s. 1-4.

SONUÇ

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi Osmanlı Devlet adamları, geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin ve Sıbyân mekteplerinin yetersizliğini fark etmişler fakat ulemanın tepkisinden çekindikleri için müdahale etmekten de çekinmişlerdir. Bu ortamda devlet adamları çareyi bu eğitim kurumlarına dokunmadan, ulemanın kontrolü dışında modern bir eğitim sistemi kurmaya çalışmışlardır. 19. yüzyılda somut şekilde uygulamaya başlayan bu çalışmalar, Tanzîmât Döneminde şekillenmeye başlamıştır. Modern eğitim sisteminin kurulması için planlamalar yapılması, modern eğitim kurumlarının ilk numûnelerinin açılması, yeni açılan modern eğitim kurumlarının idaresi için de Maârif Nezâreti'nin açılması ve eğitim öğretim faaliyetlerinin bakanlık seviyesinde ele alınması önemli gelişmelerdir. Bütün bu iyi niyetli girişimlere rağmen modern bir eğitim öğretim sistemi kurulması yönündeki çabalar, maddi sıkıntılar, siyasî bunalımlar ve yetişmiş eleman sıkıntısı gibi nedenlerle ülke geneline yayılamamış daha çok İstanbul ile sınırlı kalmıştır. Tanzîmât Dönemi, modern bir eğitim sistemi kurulması yönündeki hedeflere ulaşamamış olsa da, böyle bir sistemin temellerinin atılması, ileride yapılacak reformlara başlangıç teşkil etmesi ve yapılacak reformların temel ilkelerinin belirlenmesi bakımından önemli bir dönem olmuştur.

Tanzîmât Döneminde temelleri atılan, ilkeleri belirlenen modern eğitim sistemi kurulması yönündeki reformların, İstanbul dışına taşması, ülke geneline yaygınlaştırılması Meşrutiyet Döneminde gerçekleştirilmıştır. II. Abdülhamid'in saltanatı süresince Rüşdiye mekteplerinin 250 den 600'e, idâdî mekteplerinin 5 ten 104'e, İptidâîye mekteplerinin sayısının 200 den 4000-5000 civarına çıkarılması³¹⁹ bu yönde kat edilen mesafeyi göstermesi bakımından önemlidir. Bu Mekteplerin Öğretmen ihtiyacının karşılanması için Dârülmualimîn Mekteplerinin sayısı da artırılmıştır. Yine bu dönemde eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütülmesinde halkında desteğini almak, Vilâyet dâhilindeki eğitim öğretim ile ilgili işlerin organizesi ve idaresi için vilâyet,

³¹⁹ Kodaman, a.g.e., s. 164.

sancak ve kazâ merkezlerinde Maârif meclisleri, Maârif meclisi olmayan yerlerde Maârif komisyonları kurulmuştur. Modern eğitim öğretim kurumlarının ülke geneline yayılması yönündeki doğru ve gerçekçi girişimlere rağmen 20. yüzyıl başlarında Osmanlı eğitim sistemindeki bütün sorunların aşıldığı söylenemez. Modern eğitim veren mekteplerin sayısının artmasına, ülke geneline yayılmasına, sayısal olarak artmasına rağmen nitelik olarak beklentileri karşıladığını söylemek zordur. Mekteplerdeki öğretmen yetersizliği çözülememiştir. Maârif Nezâreti'nin Vilâyetlerde teşkilâtlanması tam olarak tamamlanamamıştır. Bu dönem modern bir eğitim sisteminin kurulması, ülke geneline yaygınlaştırılması yönünde pek çok şey başarılmasına rağmen, maddi sıkıntılar öğretmensizlik, siyasî çalkantılar, iç isyanlar nedeniyle en az başarılanlar kadar halledilemeyen pek çok sorunun daha sonraki yıllara devredildiği bir dönemdir.

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin bir Vilâyeti olan Musul Vilâyeti'nde eğitim alanındaki gelişmeleri de Osmanlı Devleti'nin genel eğitim alanında yürüttüğü çalışmalardan ayrı tutmak imkânsızdır. Devletin eğitim alanında yapmaya çalıştığı reformların bazı eksikliklere rağmen II. Abdülhamid döneminde Musul Vilâyeti'ne de yansıdığını görüyoruz.

Bu gelişmelere paralel olarak, Musul Vilâyet merkezinde Maârif Dâiresi ve Maârif meclisi açılmış, Kerkük Sancağı'nda da bir Maârif komisyonu kurulmuştur. Süleymâniye Sancağı ve kazâ merkezlerinde Maârif komisyonu kurulamamış olduğundan Musul Vilâyeti dâhilinde eğitim teşkilâtlanmasının tam olarak tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Buna ilave olarak 1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Vilâyet dâhilinde sancak, kazâ hatta köy ve kasabalarda İptidâî mektepleri, sancak merkezleri ve bazı kazâ merkezlerinde Rüşdiye mektepleri, Vilâyet merkezinde 1 idâdî ve 1 tane de Dârümuallimîn olmak üzere 38 adet mektep açılmıştır. Fakat yeni açılan bu Mekteplerin hem sayısal hem de eğitim kalitesi bakımından Vilâyetin ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle öğretmen yetersizliği dikkat çekmektedir. Bu dönemde Medrese ve usûl-ü atîka üzere eğitim veren Sıbyân mekteplerini dikkate almazsak, Müslümanların 38 mektebine karşılık, gayr-i müslim, Osmanlı vatandaşlarının 33 ve ecnebilerinde 6 olmak üzere Müslüman

olmayanların toplam 39 mektebi bulunmaktadır. Müslümanların okul oranı yüzde 49'a karşılık gelmektedir. Bu dönemde Vilâyetteki Müslüman halkın Vilâyetteki genel nüfusa oranının yaklaşık yüzde 90 olduğu³²⁰ göz önünde bulundurulursa, Vilâyet genelinde yeni açılan mekteplerin Müslüman halk için ne kadar yetersiz olduğu açık şekilde anlaşılır. Vilâyet genelindeki gayr-i müslim nüfus yaklaşık yüzde 10 olmasına karşılık, Vilâyet genelindeki mekteplerin yüzde 51'ine sahip olmaları okullaşma oranı olarak Müslüman nüfustan daha ileride olduklarını göstermektedir.

Bu dönemde Vilâyet genelinde faaliyette olan Fransızlar tarafından açılmış 6 mektebin faaliyette olması dikkat çekicidir. I. Dünya Savaşı esnasında İngiltere ile Fransa arasında yapılan Sykes-Picot Antlaşmasında içinde Musul'un da bulunduğu Akka-Kerkük Hattı'nın kuzeyinin, bölgede bulunan petrol yatakları sebebiyle İngiltere, Fransa, Almanya hatta A.B.D. arasında rekabet konusu olmasına rağmen Fransa'nın ısrarı ile Fransa'ya verilmesi³²¹, Fransa'nın Musul'a yönelik ilgisinin sebebini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Musul Vilâyeti'nde, eğitim öğretim faaliyetlerinin ayrılmaz bir paçası olan kütüphanelerin durumuna baktığımızda 32 adet kütüphane olduğunu görüyoruz. Bu kütüphaneler sancak, kazâ hatta köy ve kasabalara kadar yayılmış, sayıca yeterli olsa da birkaç tanesi hariç diğerleri kitap adedi bakımından yetersizdir. Sancaklara göre dağılımı medrese ve medreselerde kayıtlı öğrenci sayıları ile doğru orantılı değildir. Medreselerde kayıtlı öğrenci başına düşen kitap sayısı sancaktan sancağa büyük farklılıklar göstermektedir.

Vilâyette bu dönemde bir tanesi Resmi **Musul Vilâyet Matbaası**, diğeri de Fransızlara ait özel bir matbaa olmak üzere iki matbaa bulunmaktadır. Yine Vilâyet merkezinde **Musul** adıyla yerel bir gazetenin de yayınlanmakta olduğu anlaşılmaktadır.

³²⁰ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdil, **Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Musul**, Baskı sayısı yok, Ankara, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi(ORSAM), 1912, s. 44.

³²¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, 7. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1991, C. I, s. 321.

İmparatorluk genelinde eğitim sorunları tam olarak çözülemeyip çözülemeyen sorunlar nasıl sonraki yıllara aktarılmışsa, Musul Vilâyeti'nde de eğitim ile ilgili sorunlar tam olarak çözülememiş sonraki yıllara aktarılmıştır. 20. yüzyıl başlarında, 29 Vilâyet ile 6 müstakil sancak içerisinde, tahsildeki talebelerin genel nüfusa oranı bakımından 27. Sırada olan Musul Vilâyeti'nin³²² eğitim alanında gerilerde olduğunu söyleyebiliriz.

Musul, sahip olduğu petrol kaynakları nedeniyle I. Dünya Savaşı'ndan evvel emperyalist Avrupa Devletleri arasında rekabet konusu olmuş, I. Dünya Savaşı esnasında İngiltere ile Fransa arasında yapılan Sykes-Picot Antlaşması'nda Fransa'ya verilmiş, ancak savaştan sonra 1920 Nisanı'nda yapılan San Remo Konferansı'nda, İngiltere'nin Orta Doğu'da Fransa'yı desteklemesi karşılığında İngiltere'ye bırakılmıştır³²³. Musul Misak-ı Millî sınırları içinde olmasına rağmen, Lozan Antlaşması'nda İngiltere'nin engellemeleri sebebiyle sınırlarımız içine alınamamıştır. Lozan Antlaşması sonrası İngiltere ve Türkiye arasında yapılan görüşmelerde de ilerleme sağlanamamış, sorun Milletler Cemiyeti'ne taşınmış, ancak cemiyetin İngiltere lehine karar vermesi, silahlı bir çatışma dışında Musul'un sınırlarımız içine alınamayacağına anlaşılması üzerine, Türkiye içinde bulunduğu siyasî, ekonomik ve askerî durumu göz önünde bulundurarak İngiltere ile anlaşma yolunu tercih etmiş, Musul'un İngiliz mandasındaki Irak'a bırakılmasını 5 Haziran 1925 tarihinde imzalanan antlaşma ile kabul etmiştir³²⁴. Bu antlaşmadan sonra çok sayıda soydaşımızın yaşadığı³²⁵ Musul ile bir anlamda yollarımız ayrılmış, bu sebeple Cumhuriyet döneminde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Yasası'nın ve eğitim alanındaki diğer

³²² **1319 Maârif Salnâmesi**, s. 987(Sıralamada en yüksek oran, 174,8/1000 ile müstakil Kudüs sancağında iken, en düşük oran 2,99/1000 ile müstakil Zor sancağında gerçekleşmiştir. Musul vilayeti ise bu oranın yüksekliği bakımından 27 Vilâyet ve 5 müstakil sancak içinde 22,4/1000 oranı ile 27. Sırada bulunmaktadır.)

³²³ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 321,322.

³²⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 322.

³²⁵ Salahi R.Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası**, 1. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1986, c. 2, s.307, (TBMM Hükümetince yapılan tespate göre, 1923 yılı başlarında Musul Merkez ve sancaklarının genel nüfusu 503.000 ve bunun 146.000'i Türk, Aynı dönemde İngiltere hükümetince yaptırılan istatistiklere göre Musul Merkez ve sancaklarının genel nüfusu 785.468 ve bunun 65.895'i Türk olarak geçmektedir)

reformların Musul'da uygulanması mümkün olmamıştır. Musul'un geleceği ve eğitimi İngiltere'nin ve onun himayesindeki Irak Hükümeti'nin inisiyatifi ile şekillenmiştir.

KAYNAKÇA

1-SÜRELİ YAYINLAR

1.1-SALNÂMELER

1.1.1-Maârif Salnâmeleri

Salnâme-i Nezâreti Maârif-i Umûmiye(H.1316), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1316

Salnâme-i Nezâreti Maârif-i Umûmiye(H.1317), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1317

Salnâme-i Nezâreti Maârif-i Umûmiye(H.1318), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1318

Salnâme-i Nezâreti Maârif-i Umûmiye(H.1319), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1319

Salnâme-i Nezâreti Maârif-i Umûmiye(H.1321), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1321

1.1.2-Vilâyet Salnâmeleri

H.1308(M.1890) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, Vilâyet Matbaası, Musul 1308

H.1310(M.1892) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, Vilâyet Matbaası, Musul 1310

H.1325(M.1907) Tarihli Musul Vilâyet Salnâmesi, Vilâyet Matbaası, Musul 1325

2.GAZETELER

Musul Gazetesi, 27 Şevval 1310 H.(M.1892) Tarih ve 322 Numaralı

3-ARAŞTIRMA ESERLER

AKDAĞ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**,1. Baskı, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1975

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, 22. Baskı, Ankara, Pegem-Akademi Yayınları 2012

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, 7. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1991

''Dominiken Tarikatı'', **Meydan Larouse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi**, C. III, 1981, s. 827, 827

''Dominikenler'', **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, C. VII, 1987, s. 417, 417

EROĞLU, Cengiz-Babuçoğlu MURAT ve Özdil ORHAN, **Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Musul**, Baskı sayısı yok, Ankara, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar merkezi, 1912

Evliya ÇELEBİ, **Seyahatname**, 1. Baskı, İstanbul, Üç dal Neşriyat, 1986

GÜVEN, İsmail, **Türk Eğitim Tarihi**,1. Baskı, Ankara, Naturel Yayınları, 2010

İbnü's Şeyh NAFİ, Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**,1. Baskı, Ankara Millî Eğitim Basımevi, 2012

İPŞİRLİ, Mehmet, ''Enderun'' **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, C. XI,1998, s. 185, 187

İPŞİRLİ, Mehmet, ''Anadolu'da Eğitim ve Öğretim'', **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, C. III, 1998, s. 128, 130

JORGA, Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi** (Çeviren Nilüfer EPÇELİ), 1.

Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2009

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**,3. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988, C.VIII

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, 4.Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988, C. VII

KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu(1830-1914)**, 1. Baskı, Ankara, Timaş Yayınları, 2010

''Keldanî Katolik Kilisesi'', **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, C. XIII, 1989, s. 148, 148

KIRPIK, Güray ve diğerleri, **Türk Eğitim Tarihi**, 1. Baskı, Ankara, Otorite Yayınları, 2012

KİLİ, Suna - GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, 1. baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Kurtuluş Ofset Basımevi, 1985

KODAMAN, Bayram, **II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 3. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1999

ÖZTUNA, Yılmaz, **Resimlerle Türkiye Tarihi**, 1. Baskı, Yayın yeri yok, Hayat Yayınları, 1970

ÖZTÜRK, Cemil(Editör), **Türk İnkılap Tarihi**, 3. Baskı, Ankara, Pegem-Akademi Yayınevi, 2009

ÖNCÜ, Remzi, **Eğitim Ve Öğretim Bilimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, İstanbul, M.E.B. Basımevi, 2000

SAKAOĞLU, Necdet, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991

SERTOĞLU, Mithat, **Osmanlı Tarih Lügatı**, 2. Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986

SEZER, Ayten, **Atatürk Döneminde Yabancı okullar**, 1. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1999

SONYEL, Salahi R. , **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası**, 1. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1986, C. II, s. 307

''Süryanîler'', **Büyük Larouse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C. XXI, 1986, s. 10943, 10943

Şemsettin SAMİ-**Kamus-ı Türkî**, 2. Baskı, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1987

TOZLU, Necmettin, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı okullar**, 1. Baskı, Ankara Akçağ Yayınları, 1991

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı**, 2. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1984

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, 3. Baskı, Ankara, T.T.K., Basımevi, 1988, C. IV, No: 2

''Yakubi'', **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C. XII, 1985, s. 4702-4702

Zahra ZAKIA, ''**Sultan II. Mahmud'un(1808-1839) Reformları**'', Osmanlı Ansiklopedisi, C. VII, 1999, s. 253-257

EKLER

EK -1

1321(1903) Tarihli Maârif Salnâmesi'ne göre Musul Vilâyeti'ndeki Mektep, Medrese ve Kütüphane sayıları

SANCAK	KAZÂ	İBTİDÂİ MEKTEBİ	RÜŞDİYE MEKTEBİ	İDADİ MEKTEBİ	SULTANİ MEKTEBİ	DARÜLMUALLİMİN	MEDRESE	KÜTÜPHANE	GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ					ECNEBİ(Fransız)
									(Her Tür ve Derecede)					
									KELDANİ	SÜRYANİ	YAKUBİ	MUSEVİ	PROTESTAN	
MUSUL	MUSUL	19	1	1	-	1	31	16	12	6	3	2	1	6
	AKRA	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
	DOHUK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
	İMADİYE	1	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-
	ZAHO	2	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
	SİNCAR	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	24	1	1	0	1	40	18	12	6	3	4	1	6
KERKÜK	KERKÜK	3	1	-	-	-	18	3	1	-	-	1	-	-
	REVANDİZ	-	1	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-
	KÖYSANCAK	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	RANİYE	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SALAHİYE	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
	ERBİL	1	1	-	-	-	7	7	1	-	-	1	-	-
	TOPLAM	5	4	0	0	0	28	12	3	0	0	2	0	0
SÜLEYMANİYE	SÜLEYMANİYE	1	1	-	-	-	33	-	1	-	-	1	-	-
	GÜLANBER	-	-	-	-	-	4	2	-	-	-	-	-	-
	ŞEHR-İ PAZAR	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	MAMURETÜL HAMİT	-	-	-	-	-	17	-	-	-	-	-	-	-
	BAZAN	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	1	1	0	0	0	54	2	1	0	0	1		0
	GENEL TOPLAM	30	6	1	0	1	122	32	16	6	3	7	1	6

EK -2

II. Abdülhamid dönemi 1892-1893 yıllarında İmparatorluk genelindeki Usûl-ü cedîde ve usûl-ü Atike Mekteplerinin sayılarının Vilâyetlere göre dağılımı aşağıdaki şekildedir.

VİLAYET	USÛL-Ü ATİKA	USÛL-Ü CEDİDE	TOPLAM
ERZURUM	?	?	850
ADANA	585	12	597
ANKARA	1695	397	2092
AYDIN	420	151	571
BİTLİS	254	9	263
BURSA	3173	244	3417
DİYARBAKIR	185	11	196
SİVAS	1366	271	1637
TRABZON	2390	229	2619
KASTAMONU	2919	555	3474
KONYA	275	35	1966?
MAMÜRETÜLAZİZ	392	6	398
VAN	120	9	129
EDİRNE	1721	204	1925
İŞKODRA	75	26	101
KOSOVA	386	59	445
MANASTIR	275	176	451
YANYA	61	66	127
BASRA	90	26	116
BAĞDAT	38	11	49
BEYRUT	205	181	386
HALEP	604	29	633
SURİYE	232	59	291
MUSUL	392	-	392
EGE ADALARI	3	68	71
İSTANBUL	196	47	243
TOPLAM	18938	3057	21995

Kaynak; 1316(1898) Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1256, 1257 (Bu tablo aynen 1317(1899) tarihli Maârif Salnâmesinin 1496. Sahifesinde de verilmiştir.)

EK -3

1894 yılındaki veriler incelendiğinde Osmanlı Devleti'nde Vilâyetlere Göre Okuma Yazma bilmeyenlerin sayısı ve okuma yazma bilmeme yüzdeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

İDARİ BÖLGE	OKUMA YAZMA BİLMEYEN LERİN SAYISI	OKUMA YAZMA BİLMEME YÜZDESİ	SIRASI	OKULA DEVAM EDEN KIZ ÇOCUK SAYISI	OKULLA DEVAM EDEN ERKEK ÇOCUK SAYISI	Kız ve Erkek Çocukların Okula devam oranı	SIRA
EDİRNE	365.000	42,94	5	3.500	63.000	7,40	8
ERZURUM	275.000	40,30	13	2.900	52.500	7,83	3
ADANA	168.000	42,77	7	2.155	41.200	5,39	22
ANKARA	377.000	43,08	4	3.650	67.400	7,17	5
AYDIN	453.000	34,45	27	9.600	89.000	6,08	16
İŞKODRA	159.000	46,09	3	3.670	38.900	5,09	24
İZMİT	79.000	32,09	26	950	30.200	7,04	11
BAĞDAT	333.000	41,62	10	7.200	59.750	7,60	6
BASRA	152.000	47,50	1	1.100	33.100	5,04	25
BİTLİS	187.000	39,90	15	1.865	37.250	7,42	7
BEYRUT	198.000	34,72	23	2.100	42.300	5,95	18
BİGA	64.500	46,90	2	970	8.150	6,59	14
CEZAYİR-İ BAHRİ SEFİD	98.200	36,98	20	1.860	34.120	6,47	15
ÇATALCA	17.600	28,38	30	520	3.100	5,00	27
HALEP	383.000	48,09	9	4.150	65.850	7,23	9
HİCAZ	624.000	19,64	35	7.600	97.200	2,59	36
HÜDAVENDİ GAR	402.000	29,45	29	9.200	80.150	5,78	19
DERSÂADET	89.000	22,05	34	10.100	98.750	9,82	1
DİYARBEKİR	98.250	10,00	36	1.250	27.200	6,96	13
ZOR	73.500	39,83	16	860	6.450	4,16	31
SİVAS	384.000	40,29	14	9.980	39.500	4,14	32
SELANİK	396.000	39,32	17	8.000	60.130	5,97	17
SURİYE	225.000	36,85	21	2.360	48.700	7,94	2
ŞEHREMANETİ MÜLHAKATI	24.000	26,51	32	820	4.500	4,97	28
TRABZON	367.000	34,20	24	7.850	57.800	5,40	21
KASTAMONU	401.000	42,97	6	3.670	38.900	4,06	33
KONYA	393.000	41,30	11	3.320	42.700	4,48	29
KOSOVA	238.000	32,55	25	2.150	39.800	5,45	20
KUDÜS	86.000	36,03	22	1.050	12.000	5,00	26
GİRİT	94.000	38,08	18	1.840	17.500	7,00	12
MUSUL	110.000	26,42	13	1.630	17.600	4,19	30
MANASTIR	432.000	40,37	12	7.160	73.100	7,22	10
MAMÜRETÜL AZİZ	213.000	42,17	8	2.860	43.200	7,79	4
VAN	98.300	31,04	28	1.120	5.200	3,00	34
YANYA	199.000	37,85	19	950	30.200	5,19	23
YEMEN	722.000	28,35	31	5.200	70.600	2,97	35

Tablo incelendiğinde 10 yaş ve üzeri nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı en yüksek Vilâyetin yüzde 47,50 ile Basra, okuma yazma bilmeyenlerin oranı en düşük Vilâyetin ise yüzde 10 ile Diyarbakır olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun geneli dikkate alındığında 10 yaş ve üzeri nüfusun yaklaşık yüzde 34 'nün okuma yazma bilmediği, bu rakama 10 yaş altı çocuklarda eklendiğinde oran yaklaşık yüzde46'ya ulaşmaktadır(11).

Yine aynı tabloda Kız ve erkek çocukların Okula devam oranları incelendiğinde Dersâdet (İstanbul) yüzde 9,82 ile ilk sırada yer alırken, Hicaz Vilâyeti yüzde 2,59 ile sonuncu sırada yer almaktadır.

Kaynak; Prof. Dr. Kemal KARPAT, OsmanlıNüfusu (1830-1914), Ankara, Timaş yayınları, 2010, s. 449

EK -4

1316 Tarihli Maârif Salnâmesi'ndeki verilere göre Vilâyetlerin Okul ve öğrenci durumları

Vilâyet	<i>İptidâî</i>	<i>Rüşdiyye</i>		<i>İdâdî</i>		<i>Gayri müslim ilk-Orta</i>		<i>Yabancı ilk-Orta</i>		<i>Toplam</i>	
	Okul	Ok.	Öğr.	O k.	Öğ.	Ok.	Öğ.	Ok.	Öğ.	Ok.	Öğ.
Edirne	204	22	1442	7	947	50	4053	2	159	285	6601
Erzurum	?	12	1149	2	420	4	453	-	-	18	2022
Adana	12	11	855	1	213	9	1393	6	427	39	2888
Ankara	397	16	736	4	378	21	4510	-	-	438	5624
Aydın	151	44	2212	5	695	90	10876	15	3719	2295	17502
Bitlis	9	6	258	-	-	7	855	-	-	22	1113
Hüdavendigar	244	35	2194	5	828	34	5489	6	655	324	9166
Diyarbakır	11	11	748	1	51	6	640	1	65	30	1504
Sivas	271	22	1746	2	205	-	-	-	-	295	1951
Trabzon	229	22	1542	2	305	31	1331	2	137	286	1951
Kastomonu	55	23	1536	3	303	10	595	-	-	591	2434
Konya	-	29	1784	1	106	43	5558	-	-	73	7448
Mamuratülaziz	6	17	892	1	53	20	894	5	260	49	2099
Van	66	9	157	-	-	7	776	3	211	85	1144
İzmit sancağı		7	396	1	115	17	4270	2	211	27	4992
Çatalca sancağı		1	33	1	101	7	1030	-	-		1164
Kala-i Sultaniye		4	147	1	126	7	730	-	-		1303
Toplam	2155	291	17827	37	4846	363	453	42	5844	3217	72270
İşkodra	36	5	344	-	-	-	-	-	-	41	344
Basra	26	4	280	-	-	1	150	-	-	31	430
Bağdat	11	8	901	2	337	5	612	2	1109	28	2959
Beyrut	181	12	533	5	529	8	832	21	1617	227	3511
Cezayir-i Bahr-i Sefid	68	5	130	2	210	44	6570	2	72	121	6982
Halep	29	17	1284	1	121	34	1572	9	627	90	3604
Selanik	126	15	1178	3	349	51	7090	7	902	202	9519
Suriye	59	5	908	3	477	5	260	13	?	85	1645
Kosova	59	24	1545	1	121	12	2439	-	-	96	4105
Manastır	186	17	1277	2	163	57	5065	1	30	263	6535
Musul	-	6	264	1	303	1	30	1	45	9	642
Yanya	66	11	385	1	134	79	4628	-	-	157	5147
Bingazi	-	1	?	-	-	-	-	-	-	1	
Zor Sancağı	-	1	110	-	-	-	-	-	-	1	110
Kudüs Sancağı	-	3	164	1	81	7	554	-	-	11	799
Toplam	847	134	9303	22	2825	294	29802	56	4402	1363	46332
Genel Toplam	3002	425	27130	59	7671	657	30255	98	10246	4580	118602

Kaynak: Necdet SAKAOĞLU, Osmanlı Eğitim Tarihi, 1. Baskı, İstanbul, İletişim yayınları, 1991, s. 117(1316 Salnâmesi'nden yararlanılarak hazırlanmıştır.)

EK -5

Cumhuriyetin İlk yıllarında Türk ve İngiliz kaynaklarına göre Musul Nüfusu

TBMM Hükümetince yapılan tespite göre, 1923 yılı başlarında Musul Merkez ve sancaklarının nüfusu aşağıdaki gibidir.

	Kürt	Türk	Arap	Yezidi	Gayri Müslim	Toplam
Musul	104.000	35.000	28.000	18.000	31.000	216.000
Kerkük	97.000	79.000	8.000	-	-	184.000
Süleymâniye	62.830	32.960	7.210	-	-	103.000
Gen.Toplam	263.830	146.960	43.210	18.000	31.000	503.000

Kaynak: Dr. Salahi R. SONYEL, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası, 1. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1986, c. 2, s. 307

Aynı dönemde İngiltere hükümetince yaptırılan istatistiklere göre Musul Merkez ve sancaklarının nüfusu aşağıdaki gibidir.

	Kürt	Türk	Arap	Hristiyan	Musevî	Toplam
Musul	179.820	14.895	170.633	57.425	9.665	432.468
Kerkük	45.000	35.000	10.000	600	1.400	92.000
Süleymâniye	152.900	1.000	-	100	1.000	155.000
Erbil	77.000	15.000	5.100	4.100	4.800	106.000
Gen.Toplam	454.720	65.895	185.763	62.225	16.885	785.468

Kaynak: Dr. Salahi R. SONYEL, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası, 1. Baskı, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1986, c. 2, s. 307

EK -6

Vilâyetlerde Tahsildeki bulunan talebenin genel nüfusa oranı

VİLAYETLER	Tahsildeki talebenin Genel nüfusa oranı
ERZURUM	30,3/1000
ADANA	41,9/1000
ANKARA	3,66/1000
AYDIN	92,53/1000
BİTLİS	34,8/1000
DİYARBAKIR	21,15/1000
SELANİK	95,74/1000
SURİYE	40,63/1000
SİVAS	76,14
TRABZON	99,31/1000
KASTAMONU	96,93/1000
KONYA	88,3/1000
MAMÜRETÜLAZİZ	38,96/1000
VAN	9,4/1000
TRABLUSGARB	24,75/1000
EDİRNE	113,6/1000
İŞKODRA	25,28/1000
KOSOVA	120,4/1000
MANASTIR	61,18/1000
YANYA	52,54/1000
BASRA	23,8/1000
BAĞDAT	27,8/1000
BEYRUT	59,92/1000
CEZAYYİR BAHR-İ SEFİD	104,43/1000
HALEP	51,46/1000
HÜDAVENDİGAR	91,39/1000
MUSUL	22,4/1000
MÜSTAKİL SANCAKLAR	
İZMİT	162,8/1000
BİNGAZİ SANCAĞI	5,46/1000
ZOR SANCAĞI	2,99/1000
KUDÜS-Ü ŞERİF SANCAĞI	174,8/1000
KALA-İ SULTANİYE SANCAĞI	118/1000
ÇATALCA SANCAĞI	136,8/1000

KAYNAK: 1319 Maârif Salnâmesi, s. 987

EK -7

İptidâî, Rüşdiyye, Dârümuallimîn, İdâdî ve Sultanî Mektepleri ile Dârülfünûn ders programlarında yer alan bazı derslerin içeriğini gösterir listedir.

A'mal-ı Erbaa*: Dört İşlem

Ayak tâlimi**: Sıbyân Mekteplerinde beden eğitimi

Cebir***: Matematiğin kurallarından bahseden ve bilhassa denklemler ve bunların teferruatından bahseden bir ilim.

Cebir-i âla*: Yüksek Cebir

Durûs-u eşya**: Eşya ve madde ile ilgili dersler(Tabiat bilgisi)

Eczâ -yı şerife*: Kuran-ı Kerimi meydana getiren cüzler

Eifba*: 33 Harfli Osmanlıca alfabesi, Bu harfleri öğreten ders ve ders kitabı

Mihanik**: mekanik

Hendese**: 1-Geometri, Bazen genel olarak Riyaziye bilimleri

Hendese ve İlm-i mesaha**.Hendese ve Alan ölçümü bilimi

Hesap**: Aritmetik, Matematik

Hesab-ı tefazulî **: Diferansiyel hesabı

Hesab-ı Tamamî **: İntegral hesabı

Hıfzıssıhha**: Koruyucu sağlık, hijyen

Hikmet-i tabiiye**: Mekanik, çekim, mıknatıs, ses, ışık, elektrik v.s.yi konu alan bir çeşit fizik dersi

Hikmet-i nazariye**: Ahlâk

Hüsn-ü hat**: Güzel yazı dersi

İlm-i ahvâl-i nefis*: Psikoloji

İlm-i Âsar-ı Atîka*: Arkeoloji

İlm-i eşya** : Eşya ve madde ile ilgili dersler

İlm-i hal** : 1-Din bilgisi dersi 2-Kimyada analiz konusu, kimya dersinin bir kısmı

İlm-i Heyet** : Astronomi

İlm-i maadin ** : Madenler ilmî

İlm-i tabakât'ül arz** : Madenler ve jeoloji ilmî

İlm-i mevâlid* : Tabiat Bilimi(Hayvanlar, bitkiler ve madenler).

İlm-i servet* : Ekonomi bilimi, İktisat.

İmlâ** : Kelimeleri doğru yazmayı öğreten ders

Kavâid ve imlâ** : Osmanlıcanın kuralları ve imlası

Kavâid-i Lisan-ı Osmanî ** : Osmanlıcanın kuralları

Kıraat** : 1-Kıraat etmek, okumak, 2-Okumayı öğreten ilk düzeydeki kitapların ve Osmanlıca, Türkçe nesir ve şiir parçalarını ihtiva eden, bunların ve dilin öğretimi ile ilgili ders kitaplarının okutulduğu ders, Kur'anı doğru ve usulüne göre okumayı öğreten bilim

Kimyay-ı hayatî ** : Biyokimya

Kimyay-ı Uzvî ** : Organik Kimya

Kitabet** : Bir fikri yazılı olarak ve açıkça ifade edebilmeyi konu alan ders

Kitabet-i resmiye** : Resmi yazışmaları, dilekçe v.s. yazılmasını konu alan ders

Kozmografya*** : Gök cisimlerinin durumlarından, hareket ve dönüş şekillerinden yer kürenin boşluktaki yeri ile dönüş ve hareketlerinden bahseden ilim, astronomi

Maa...** : ...ile beraber, maa kıraat; okuma ile birlikte(kitabet-i Türkiye maa kıraat; Türkiye Türkçesi konuşması ile birlikte yazı)

Mütenevvia* : Türlü türlü, çeşit çeşit (Malumat-ı Mütenevvia- çeşitli malumat)

Malumatı Nafia* : Yeryüzü,atmosfer olayları, su, ateş, beşduyu, bitkiler, tarım, hayvancılık, madenler ile ilgili tabiat bilgisi dersi.

Mebâdi*-Başlangıç, ilk bilgiler(Mebâdi-i İlm-i servet-i milel; İktisat bilimine giriş)

Mevâlid**: Hayvanat, nebatat, tabakat'ül arz vel maadin

Mihanik**:Mekanik(Fenn-i Mihanik-Mekanik Bilimi)

Mükâleme **: 1-Yabancı dil derslerinde konuşma ve pratik çalışmaları, 2-Derslerde karşılıklı konuşmalar.

Müsellesat**: Üçgen hesapları ile ilgili matematik kolu, Trigonometri

Nahiv**: Dilbilgisinin cümle yapısı ile ilgili kısmı (Nahv-ı Osmanî: Osmanlıca cümle yapısı)

Resim-i taklidî**: Bir resme bakılarak yapılan resim, röprodüksiyon

Sarf**: Dilbilgisinin kelimelerin oluşumu ve değişimi ile ilgili kısmı

Tahrirî*: Yazı dersi, yazı yazma (Şifahi ve tahriri talimler; sözlü ve yazılı talimler)

Tersimat-ı Riyaziye**: Çizgisel Geometri dersi

* Mahmud CEVAD, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, 1. Baskı, Ankara, M.E.B. yayınevi, 2002, s. 461-490

** Muharrem AKYÜZ, Türk Eğitim Tarihi, 22. Baskı, Ankara, Pegem-Akademi yayınevi, 2012, s. 485-517

***M.E.B. Örneklerle Türkçe Sözlük, 1. Baskı, Ankara, M.E.B. yayınları, 1995, C. I ve II

ÖZGEÇMİŞ

Sabit Genç 01.10.1970 tarihinde Göynücek'te doğdu. Suluova Lisesi'sini bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden 1992 yılında mezun oldu. Mezuniyetinden bu yana Millî Eğitim Bakanlığına bağlı değişik kurumlarda Öğretmen olarak çalışan GENÇ, halen Amasya ili Merkez Ticaret Meslek Lisesinde Tarih Öğretmeni olarak çalışmaya devam etmektedir.